МАТИЦА СРПСКА
1826

МАТИЦА СРПСКА
ОДЕЉЕЊЕ ЗА ДРУШТВЕНЕ НАУКЕ

ЗБОРНИК МАТИЦЕ СРПСКЕ ЗА ИСТОРИЈУ

86

MATICA SRPSKA
DEPARTMENT OF SOCIAL SCIENCES
PROCEEDINGS IN HISTORY

Покренут 1970. године
До 28. свеске (1983) носио назив *Зборник за историју*

Главни уредници
Академик Славко Гавриловић (1970–2004)
Академик Милош Благојевић (2005–2012)
Проф. др Војин Дабић (2013–)

Уредништво
Др Ђорђе БУБАЛО
Др Војин ДАБИЋ
Др Петар КРЕСТИЋ
Др Ненад ЛЕМАЈИЋ
Др Мира РАДОЈЕВИЋ
Др Александар ФОТИЋ
Др Андреј Леонидович ШЕМЈАКИН
Др Биљана ШИМУНОВИЋ БЕШЛИН

Главни и одговорни уредник
Проф. др Војин ДАБИЋ

Copyright © Матица српска, Нови Сад, 2012

ISSN 0352–5716 | UDC 93/99(05)

ЗБОРНИК

МАТИЦЕ СРПСКЕ ЗА ИСТОРИЈУ

86

НОВИ САД
2012

САДРЖАЈ / CONTENTS

ЧЛАНЦИ и РАСПРАВЕ
ARTICLES and TREATISES

Радивој Радић
ЖИВОТИЊЕ У ВИЗАНТИЈСКИМ ЗАГОНЕТКАМА
Radivoj Radić
THE ANIMALS IN THE BYZANTINE RIDDLES
7–20

Александра Вулетић
ДА ЛИ САМО ДОБАР МУЖ МОЖЕ ДА БУДЕ ДОБАР ВЛАДАР? РАЗВОД КРАЉА МИЛАНА И ЈАВНО МЊЕЊЕ
Aleksandra Vuletić
DOES ONLY A GOOD HUSBAND MAKE A GREAT RULER? THE DIVORCE OF KING MILAN AND PUBLIC OPINION
21–32

Александар Лукић
РЕПУБЛИКАНСКИ ПОГЛЕДИ ЉУБОМИРА СТОЈАНОВИЋА
Aleksandar Lukić
LJUBOMIR STOJANOVIĆ'S REPUBLICAN VIEWS
33–50

Раде Ристановић
АНАЛИЗА ОРУЖАНИХ АКЦИЈА ПРИПАДНИКА КОМУНИСТИЧКОГ ПОКРЕТА ОТПОРА У БЕОГРАДУ (1941–1942)
Rade Ristanović
ANALYSES OF ARMED ACTIONS OF COMMUNIST RESISTANCE MOVEMENT IN BELGRADE (1941–1942)
51–66

ПРИЛОЗИ и ГРАЂА
CONTRIBUTION and MATERIALS

Стеван Бугарски
АУТОБИОГРАФИЈА АРХИМАНДРИТА ПАВЛА (КЕНГЕЉЦА)
Stevan Bugarski
AUTOBIOGRAPHY OF ARCHIMANDRITE PAVLE (KENGELAC)
67–77

ПРИКАЗИ и БЕЛЕШКЕ
REVIEWS and NOTES

Александар Стојановић
Constantin Iordachi (editor): *Comparative fascist studies: New perspectives*,
Routledge, Taylor and Francis group, London-New York, 2010.
79–81

Стефан Радојковић
Егзорцизам Хитлера или окупација и денацификација Немачке:
Frederick Taylor, Exorcising Hitler. The occupation and denazification of Germany,
Bloomsbury Publishing Plc, London, 2012.
81–83

Момир Нинковић
Новинарска и дипломатска висока школа у Београду 1948–1953. Студија и документи, приредио Драгомир Бонџић,
Београд 2013.
83–85

Александар Животић
Никита В. Бондарев, *Загадка Тито. Московские годы Иосипа Броза (1935–1937 гг.)*,
Российский институт стратегических исследований, ФИВ,
Москва, 2012.
85–86

Радован Субић
Боривоје Милошевић, *Православно свештенство у друштвеном развоју Босанске Крајине у другој половини XIX и почетком XX вијека*, Филозофски факултет,
Бања Лука 2012.
87

АУТОРИ У ОВОМ БРОЈУ / AUTHORS IN THIS ISSUE
89–90

UDC 821.14'02-84:398.09
Оригинални научни рад

*Радивој Радић**

ЖИВОТИЊЕ У ВИЗАНТИЈСКИМ ЗАГОНЕТКАМА**

„Само се у животиње могу поуздати да ће према мени бити боље уколико ја будем бољи према њима".
Јохан Пол Фридрих Рихтер (1763–1825)

САЖЕТАК: У Византији је загонетка имала веома дугу и богату традицију, а за њу су постојала два термина: *ainigma* и *grifos*. Као решења неких византијских загонетки појављују се и поједине животиње. У збирци византијских загонетки, која броји две стотине четрнаест метафоричних и збуњујућих питања, укупно се поименце наводи четрнаест животиња: јастреб, кобац, коза, миш, свиња, во, морски рачић, паук, црв, петао, пуж, жижак, сипа и златна пчеларица.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Византија, животиње, загонетке, птице, традиција, бројеви, рибе, књижевност, жанр, слова

У речницима српског језика стоји да је загонетка „врста кратке алегоријске причице или слике, често и са речима нарочито за ту прилику искованим, која се говори зато да би слушалац погодио, одгонетнуо њен смисао".[1] Ова реч има и фигуративна значења: тајна, питање, проблем, нејасност.[2] У књигама које су посвећене објашњавању књижевних термина можемо да прочитамо да је загонетка врста мисаоно-говорне игре, изражене у виду метафоричког – описног или непосредног, често збуњујућег питања које захтева одговор. Притом је питање формулисано у готово утврђеном облику и, што је посебно важно, има само један прави одговор који је прихваћен у традицији.[3]

---

* Одељење за историју, Филозофски факултет, Универзитет у Београду: rradic@f.bg.ac.rs

** Овај рад настао је на пројекту бр. 177015 под насловом „Хришћанска култура на Балкану у средњем веку: Византијско царство, Срби и Бугари од 9. до 15. века", који финансира Министарство науке Републике Србије.

[1] Српска академија наука и уметности, *Речник српскохрватског књижевног и народног језика*, књ. V (дугуљан – закључити), Београд 1968, 635.

[2] Исто; M. S. Lalević, *Sinonimi i srodne reči srpskohrvatskoga jezika*, Beograd 1974 (reprint 2004), 870.

[3] За основна обавештења о загонеткама, в. *Rečnik književnih termina*, Beograd 1985, 882–884 (N. Milošević).

Доказ за велику старину ове врсте литерарног израза је и чињеница да се некада изражавала у сликама, а добро је познато да је то прафеномен сваког људског говора. Загонетка није посебност европске цивилизације, схваћене у најширем смислу, већ је својствена и неким другим цивилизацијама. Тако, на пример, загонетна питања била су уобичајена при обреду жртвовања у старој Индији.[4]

У Византији, царству за које се са разлогом каже да је држава која је најдуже трајала „с ове стране Кинеског зида",[5] и која је током више столећа на културном плану стајала испред свих држава средњевековне Европе, те јој стога припада изузетно место у светској историји, загонетка је имала дугу и богату традицију. У византијској средини су за њу постојала два термина: први *еними́ма* (ainigma), који је на неки начин постао својина многих језика и који ће за многе одмах бити препознатљив, и други *гри́фос* (grifos). Посреди је луцидна и помало замагљена игра речи чији корени сежу у далеку прошлост и део су најранијих развојних мена богате и разгранате грчке књижевности.[6] Чињеница је да су се кроз овај жанр византијске литературе – језгровито и унеколико тајанствено – на нарочит начин изражавале и велике животне истине. Најпре по својој унутрашњој структури, затим по кругу представа и, напослетку, по још неким елементима који су у њима заступљени, византијске загонетке – управо као и старогрчке – у потпуности су се уклапале у општу класификацију индоевропских загонетки.

Уколико се има у виду да је Византијско царство на културном плану својеврстан продужетак хеленског духа кроз читав средњи век, неизбежно следи питање односа византијских према античким грчким загонеткама. У овом случају, међутим, потпун одговор на питање њиховог међусобног односа у извесној мери за сада једноставно измиче и није га могуће дати са чврстом утемељеношћу. Разлог за то лежи у једноставној истини да су византијске загонетке – за разлику од античких, које су дуго и помно проучаване – још увек недовољно познате. Отуда се оне не могу међусобно ни упоређивати, јер још увек нису завршене неке предрадње које би сасвим осветлиле византијске загонетке. За разлику од античких, које су углавном познате и публиковане, византијске су објављене само делимично. Са разлогом се верује да се прилично велики број њих још увек налази на страницама многих неиздатих рукописа. С друге стране, без потпуног познавања рукописног материјала – што је још увек тешко остваривo – нити се може са сигурношћу одредити шта је стварно византијско, а шта класицистичко опонашање, нити се може озбиљно улазити у разматрање ауторства појединих загонетки.[7] Међутим, на основу познатих византијских загонетки

---

[4] Исто.

[5] *Oksfordska istorija Vizantije*, prir. S. Mango, prev. M. Miloradović – P. J. Marković, Beograd 2004, 27.

[6] О византијским загонеткама, в. G. L. Kustas, *Studies in Byzantine Rhetoric* (Analekta Vlatadon 17), Thessaloniki 1973, 167, 193; H. Hunger, *Die hochsprachliche profane Literatur der Byzantiner*, II, München 1978, 119; *The Oxford Dictionary of Byzantium*, ed. A. P. Kazhdan, III, New York – Oxford 1991, 1795 (E. M. Jeffreys – A. Kazhdan) (у даљем тексту: *ODB*).

[7] Ч. Миловановић, *ΒΥΖΑΝΤΙΝΑ ΑΙΝΙΓΜΑΤΑ, Византијске загонетке*, Београд 1986, 7, 129 (у даљем тексту: Миловановић, *Византијске загонетке*).

ипак се може говорити барем о једној суштинској разлици у односу на античке. У питању је хришћанска религија, која се умногоме инкрустрирала и у литерарни жанр какав су биле византијске загонетке, што између осталог значи и да је античка митологија, својствена старогрчким загонеткама, унеколико уступила место новој хришћанској.[8]

Византинци су кроз читав средњи век били наклоњени литерарним жанровима који подразумевају сажетост у изражавању. Уз то, од позноантичког света, између осталог, наследили су и један трепетан, скоро нежан однос према оштроумности загонетке.[9] Занимање за овакав облик литерарног стварања нарочито је порасло у XI и XII столећу и задржало се до пропасти Византијског царства у XV веку.[10] На плану погледа на свет, загонетка је представљала један од најчешћих и кључних појмова средњевековне теорије симбола.[11]

Два научника су пружила неизмеран допринос упознавању са византијским загонеткама. То је најпре Спиридон Ламброс (1851–1919), један од пионира грчке византологије,[12] који је намеравао да сакупи и подробно проучи ту врсту литерарне заоставштине Византијског царства. Премда му није пошло за руком да оствари своју замисао, он је ипак објавио део сакупљеног материјала.[13] Са Ламбросовом смрћу уследила је дуга осека у проучавању овог жанра византијског књижевног наслеђа.

Нови подстицај у изучавању византијских загонетки потекао је из наше научне средине. Учинила је то Челица Миловановић, некадашњи професор на Одељењу за класичне науке Филозофског факултета у Београду,[14] која је прикупила, објавила и коментарисала све познате загонетке публиковане по разним, често веома ретким и тешко доступним публикацијама. Ова збирка, која садржи две стотине четрнаест загонетки, светлост дана угледала је 1986. године као шеста свеска едиције „Балканске народне умотворине" Српске академије наука и уметности.[15] То је до сада најпотпунија збирка византијских загонетки и основни изворник коме се обраћа сваки истраживач који се бави овим родом византијске књижевности.

---

[8] Миловановић, *Византијске загонетке*, 9; Р. Радић, „Загонетке као историјски извор (Неколико примера из византијског наслеђа)", *Историјски записи* 3–4 (Подгорица 1999) 123–135 (=*Из Цариграда у српске земље: студије из византијске и српске историје*, Београд 2003, 111–124).

[9] С. С. Аверинцев, *Поетика рановизантијске књижевности*, Београд 1982, 148–149 (у даљем тексту: Аверинцев, *Поетика*).

[10] С. В. Полякова, *Из истории византийского романа. Опыт интерпретации „Повести об Исмине и Исминии" Евмафия Макремволита*, Москва 1979, 123 (у даљем тексту: Полякова, *Из истории*); Миловановић, *Византијске загонетке*, 11.

[11] Аверинцев, *Поетика*, 161.

[12] О овом марљивом и неуморном истраживачу в. Г. Острогорски, *Историја Византије*, Београд 1959 (репринт 1998), 32; Г. Л. Курбатов, *История Византии (историография)*, Ленинград 1975, 105.

[13] Спиридон Ламброс је византијске загонетке објављивао у неколико наврата у познатом византолошком часопису *Neos Hellenomnemon*, који је сам и уређивао: В. 10 (1913) 444–445; 11 (1914) 38–43; 13 (1916) 130–131; 17 (1923) 202–217.

[14] *Филозофски факултет Београд (1838–1998): период 1963–1998*, ур. Р. Михаљчић, Београд 1998, 529–530 (М. Флашар – В. Јелић).

[15] Миловановић, *Византијске загонетке*, 17–124.

Као што је речено, за разлику од античких, о византијским загонеткама се још не зна довољно. На пример, уопште није познато у којим приликама и на који начин су Византинци решавали загонетке, као ни да ли су се, и за коју врсту загонетки, сви друштвени слојеви интересовали.[16] Јер и у загонеткама – као и у другим облицима литерарног стварања уосталом – огледала се дубока дихотомија византијске културе. Њен превасходни израз била је диглосија, постојање двају језика, ученог и народског.[17] Ипак, када су загонетке у питању, ова два антипода нису била одвојена непремостивим јазом.[18] Напротив, међу њима је било додира и мешања. Неки од чувених Византинаца, било да је реч о учењацима или великодостојницима, узгред су састављали и загонетке. Поменућемо неке од њих: Јован Геометар (друга половина X века), Михаило Псел (XI век), Јован Мавропод (XI век), Евстатије Макремволит (XII век), Манојло Холобол (XIII/XIV век), Исак Аргир (XIV век), Јосиф Вријеније (XIV/XV век), Јован Евгеник (XV век).[19]

Одвајкада је живот људи на различите начине био повезан са животињама, без обзира на то да ли је реч о домаћим или дивљим. Са некима је живео и оне су му обезбеђивале месо, млеко, јаја, кожу, длаку или перје, а неке је ловио или се са њима налазио у својеврсном рату зато што су му угрожавале усеве и имовину. На својеврстан узајамни однос, на интеракцију између животиња и људи, при чему су људи учили од животиња, умесно је указао још грчки филозоф Демокрит из Абдере: „Најзнатнијим смо се стварима научили од животиња: од паука ткању и крпљењу, од ластавице грађењу кућа, а од птица певачица, лабуда и славуја, певању – опонашајући их.”[20]

Као и остали средњевековни људи, Византинци су располагали разним врстама домаћих животиња и стоке како би себи обезбедили неке од основних животних намирница.[21] Осим за исхрану, животиње су људима биле од помоћи и приликом обраде земље, у преношењу терета, чак и на велике даљине (караванска трговина), али и у раду појединих важних погона као што су млинови или гумна.[22] Неке од животиња, као што су коњи, камиле или магарци, коришћени су за јахање, а неке, пси и коњи, на пример, за лов, док су коњи били важни у коњичким јединицама византијске војске.[23] Византинци су држали псе, мачке и неке врсте птица као своје кућне љубимце. Птице грабљивице, као што су јастреб или соко, такође су коришћене за лов.[24]

---

[16] Исто, 8.

[17] Р. Браунинг, *Средњовековни и савремени грчки језик* (прев. Ј. Петровић), Лозница – Београд 2005, 12.

[18] Миловановић, *Византијске загонетке*, 9.

[19] Полякова, *Из истории*, 123; Миловановић, *Византијске загонетке*, 11.

[20] S. Luković-Bulat – S. Mirčov – M. Luković, *Enciklopedija citata (preko 15.000 maksima, poslovica, izreka, aforizama, mudrosti, apoftegmi, sentencija...)*, Beograd 2006, 590, br. 12.

[21] *ODB*, I, 101–102 (A. Kazhdan – A. Cutler – A. M. Talbot).

[22] Б. Ферјанчић, „Сточарство на поседима светогорских манастира у средњем веку”, *Зборник радова Византолошког института* 32 (1993) 35.

[23] *ODB*, I, 101 (A. Kazhdan – A. Cutler – A. M. Talbot), 274 (J. W. Nesbitt – A. Kazhdan – A. Cutler)

[24] Ph. Koukoules, Kynegetika ek tes epoches ton Komnenon kai ton Palaiologon, *Epeteris Hetaireias Byzantinon Spoudon 9* (1932) 3–33: В. П. Даркевич, *Светское искусство Византии*, Москва 1977, 207–211; *ODB*, II, 958 (A. Karpozilos – J. W. Nesbitt – A. Cutler).

Житељи Византијског царства су јасно одвајали дивље од домаћих животиња, при чему дивље нису обавезно биле поистовећиване са злом а домаће са добрим.[25] Никако не треба губити из вида ни добро знану чињеницу да животиње имају и своје посебно место у Светом писму,[26] као и уопште у животу хришћана.[27]

У византијским загонеткама помиње се неколико животиња. Тако се у једној од њих као одгонетка јавља уопштени назив – животиња (zōon) – а она гласи:

Створења што дишу познајем у прсте,
за све њих сам ја – род, то јест опште име.
Моје име, четир слова у два слога,
а збир њихов чини трипут три стотине,
томе додај још три пута по деветку.
Ако сада одстраниш ми прво слово,
птичје дете пред тобом се већ обрело.[28] (*Животиња*, zōon)

Решење ове загонетке је *zōon*, дакле живо биће уопште, па тек онда животиња. Оно има два слога и четири слова, а будући да су се бројеви у Византијском царству писали словима, овде имамо збир (3 x 300 + 3 x 9 = 927). Слова у речи *zōon* дају следећи збир: z (зета) = 7, ō (омега) = 800, o (омикрон) = 70, n (ни) = 50, што у збиру чини управо 927.

Уколико се из речи zōon одбаци прво слово z (зета) остаће реч ōon што значи „птичје дете", односно јаје. Из овог примера види се како су у својим загонеткама Византинци волели да преплићу слова, слогове и бројеве да би замрсили, али с друге стране и олакшали решење, односно помогли онима који треба да нађу одгонетку.

У расположивом фонду византијских загонетки налазе се и две чија су решења рибе. Прва од њих гласи:

Крадљивци уђоше да град опљачкају:
град им зачас кроз прозоре сав побеже,
док грађане ухватише и ватри предаше.[29] (*Рибари и рибе*)

Крадљивци су, наравно, рибари, град је море, а грађани су рибе. Иначе, за ову загонетку предложено је и решење – кошница и пчеле.[30] Слична је и друга загонетка, која је дата у облику питања и одговора: „Ми смо житељи великог града, много нас има, но град нам кроз прозоре побеже, а нас похваташе и за порез продадоше. – Град је море, прозори мрежа рибарска, грађани рибе, а порез је намет, глоба."[31]

---

[25] *ODB*, I, 101 (A. Kazhdan – A. Cutler – A. M. Talbot)

[26] *Енциклопедија православља*, књ. I (А–З), Београд 2002, 677–678 (Р. Ракић) [у даљем тексту: *ЕП*].

[27] R. M. Grant, *Early Christians and Animals*, London – New York 2001², 1–195.

[28] Исто, 64, бр. 93.

[29] Исто, 46–47, бр. 59.

[30] Исто, 13, бр. 59.

[31] Исто, 105–106, бр. 167.

У византијским загонеткама појављују се и птице, не само као заједничка именица него и појединачне птичје врсте. Врло је проницљива питалица у једној од сачуваних загоненетки:

Космата жена дете ћелаво рађа,
ћелаво дете, опет, дете космато рађа.[32] (*Птица и јаје*)

Веома је занимљива и ова загонетка, чије је решење једна од птица:

Птица нека, једносложно име има:
на дрвету једносложном радо седи,
једносложну животињу зачас прождре.[33] (*Јастреб*)

Решење је јастреб (*gyps*), једносложно дрво је храст (*drys*), а једносложна животиња је миш (*mys*).

И птицу кобац срећемо у једној византијској загонетки:

Крилатим ме бићем природа створила,
у род ме стрпала грабљивица јешних,
слова имам седам, што три слога чине.
Сад размисли: ако главу моју скинеш,
па на место реза сродно слово ставиш,
видећеш ме сместа свег у сјају дивном
што кроз бљесак зраке своје разасипам.
То што си додао сада опет скини,
продужи четврто у тој речи слово,
и ето ти на хиљаде грла стоке,
више глава, богме, но што хидра има.
Сад уз прво и друго ми слово скини
– оно продужено слово нек остане –
ко Дел шетајуће острво ту видиш.
После тога сва три прва слова скини,
пред тобом јачина искрснуће моћна.
Испред тога затим једно слово стави,
ко што си и досад чинио што рекох,
– тргнућеш чашицу, од меда је слађа![34] (*Кобац*)

У овој загонетки поређане су следеће речи: кобац (*iktinos*), зрак сунца (*aktis*, *aktinos*), стадо стоке (*ktinos*), Тен, једно од Кикладских острва (*Tinos*), снага (*is*, *inos*) и вино (*oinos*).[35] Дел, односно Делос, који се помиње у загонетки, такође је једно од Кикладских острва.[36]

У појединим загонеткама на занимљив начин се, одузимањем слова на пример, повезују две животиње и тако се даје задатак онима који је раз-

---

[32] Исто, 43–44, бр. 53.
[33] Исто, 30, бр. 21.
[34] Исто, 70–71, бр. 103.
[35] За образложење решења, в. Миловановић, *Византијске загонетке*, 146, бр. 103.
[36] У ствари, реч је о два мала острва у северним Кикладима, западно од острва Миконоса. Уп. *Pomorska enciklopedija*, 2 (Brod – Evp), Zagreb 1955, 441–442 (V. Mirosavljevic).

решавају. Истовремено, то је и нека врста помоћи, како би се олакшало иначе тешко и заметно одгонетање.

На сличан начин је срочена и следећа загонетка:

Четири у ме ноге, рогови башка,
оштра кострет прекрива ми цело тело.
Ако из имена прво слово скинем,
слог што преостане, уз нагласак исти,
означава једну живуљку одвратну.[37] (*Коза*)

Решење је коза (*аіх*), а одвратна живуљка је црв који напада винову лозу (*іх*).

У расположивом фонду византијских загонетки налазе се и две које се односе на миша:

Животињка мала, ја нисам за јело.
Три словцета само у имену имам.
Прво ако узмеш од тих мојих слова,
живинче велико, што се једе, бићу.[38] (*Миш*)

Решење је миш (*mys*), а друга животиња је свиња (*ys*). Када су мишеви у питању, не можемо а да се не сетимо једне максиме Вилхелма Буша (1832–1908), немачког песника, филозофа, сликара и хумористе, који је говорио: „Животиње добре, каже мудрац, мораш гајити или купити, а пацови и мишеви, ти и сами дођу трком".[39]

Миш је решење још једне византијске загонетке:

Животињка неваљала, промућурна,
скривена живи у одајама мрачним,
воли крађу, штету, злодело свакакво,
носи име од три слова једносложно.
Прво слово ако ли јој ко украде,
постаће одједном животиња већа,
од природе мање склона злоделима.[40] (*Миш*)

Поново је посреди исти пар животиња: миш (*mys*) – свиња (*ys*). И свиња се, али овога пута засебно, помиње у једној византијској загонетки:

Слова имам три и нисам људско биће.
Једно слово мање – ништа се не мења.
Није ли то чудно! Но чуј сад и ово:
последње од трију слова обрело се
на почетку, док у среди средње стоји,
а почетно налази се и на крају.[41] (*Свиња*)

---

[37] Миловановић, *Византијске загонетке*, 71, бр. 104.
[38] Исто, 73–74, бр. 108.
[39] *Velika enciklopedija aforizama*, Zagreb 1984[4], 921, br. 8740.
[40] Миловановић, *Византијске загонетке*, 74, бр. 109.
[41] Исто, 88–89, бр. 130.

У грчком језику реч која означава свињу појављује се у два облика – *sys* и *ys* – који се равноправно употребљавају. Ипак, меродавни стручњаци упозоравају да је облик *ys* „исправна” старогрчка реч, док се за облик *sys* верује да је можда позајмица из неког суседног индоевропског језика, који, за разлику од грчког, чува иницијално *s*.[42]

Занимљива је и загонетка чије је решење морски рачић:

У мору живим, људи се мноме хране.
Ако ми уклониш са почетка слово,
алатку видиш дрводељама драгу.
Ако ми и друго са првим избришеш,
део људског тела ту откриваш важан.
Ако најзад и треће ми скинеш слово,
име друго за јачину проналазиш.[43] (*Морски рачић*)

У овом примеру решење је морски рачић (*karis*), а речи које се помињу и важне су за разрешење су: бургија (*aris*), нос (*ris*) и снага (*is*).[44]

Сличну игру са словима налазимо и у загонетки чије је решење још једна животиња – во.

Теглећа сам марва и рогове носим,
људима помажем код радова знојних.
Четири су слова у реч једну стала,
која означава назив мој и име.
Збир свих мојих слова број следећи чини:
шест пута дванаест и шест пута стотка.
Прво слово, пријатељу, избациш ли,
ето, имаш назив чула једног људског.
Избациш ли затим и друго ми слово,
опет ћеш се наћи пред четворонoшцем.
Најзад, ако скинеш и треће од слова,
остајем ти једно слово из азбуке.[45] (*Во*)

Решење је во (*boys*), а речи који се добијају наведеним одбијањем слова су уво (*oys*), свиња (*ys*) и слово сигма (*s*).[46]

Оваквом типу загонетки, које подразумевају игру слова, припада и једна чије је решење птица по имену пчеларица златна. Ево те прилично дуге загонетке:

Подвижника име, уз то назив птице
крилате, што кажу, двокрилке пернате.
Од шест слова што слогове чине моје
сечеш прво, ја постајем кожни ремен.
Скидај друго, прилика је опет згодна:

---

[42] Исто, 151, бр. 130.
[43] Исто, 74–75, бр. 110.
[44] За објашњење ове загонетке в. Миловановић, *Византијске загонетке*, 147, бр. 110.
[45] Исто, 58–59, бр. 83.
[46] Исто, 142, бр. 83.

смањи главу остатку, бићеш на месту
шумовитом, сеновитом, звери пуном.
На то сада опет прво слово додај,
намет срамни, царинички, утерујеш.
Опет слово дигни и, да кажем, главу
скини, па петицу добрано продужи:
пред очи ти племе паганско излази.
Њему ако почетак одузмеш, знам да
на ум ће ти пасти реч на коју циљам.[47] (*Пчеларица златна*)

Решење је *floros* (Флор, лично име; пчеларица златна, птица), а наводе се и следеће речи: *loros* (ремен), *oros* (шума, гора), *foros* (порез), *Ros* (Рус, Руси) и *os* (дорски облик за атичко *oys*, што значи уво).[48] Флорос, односно Флор, име је хришћанског мученика из II века чија се успомена слави 18. августа.[49]

Једна од животиња које се на луцидан и домишљат начин наводе у византијским загонеткама је и паук.

Од лова живим, ал' у шуму не идем,
мреже вредно плетем мада рибар нисам;
у кућама сиромашним радо бивам
и сићушне летачице жудно гутам.[50] (*Паук*)

О петлу је сачувано чак пет загонетки:

Ја, роб, господару наређујем жустро
чим одбројим сате поодмакле ноћи:
устај од сна и посла се хитно лати![51] (*Петао*)

Или:

Пријатеље – издајице раскринкавам,
људе из сна дижем и на посô терам.
Главу ми одсеци, уз њу и врат скини,
син краљевски пред тебе ће изаћи,
јуначина мрка лица, борац врсни.[52] (*Петао*)

Или:

Мушко, из камена белог изашло је,
брада му кô пламен из даљине букти,
земља под ногама његовим се тресе;
кад се огласи, врази наглавце беже;
кад крилима махне, ветар се подигне.[53] (*Петао*)

---

[47] Исто, 80, бр. 119.
[48] Исто, 149, бр. 119.
[49] *ЕП*, III, 1996–1997 (М. Б. Бојић).
[50] Исто, 38, бр. 40.
[51] Исто, 40, бр. 45.
[52] Исто, 77, бр. 115.
[53] Исто, 40–41, бр. 46.

У овој загонетки испољава се и хришћанско веровање да појање петлова разгони демоне, док „камен бели” заправо симболизује јаје.[54]

Исто решење – петао – има и следећа загонетка: „Мушко – али није човек, носи кошуљу нерукотворену, на глави му ватра, из пазуха дувају ветрови, глас његов мртве подиже, а кад умре крштава се.”[55] Када је у питању петлово „крштење” после смрти, сматра се да је посреди фолклорна шала пошто петао одлази у лонац да се скува.[56] Занимљиво је упоредити једну српску загонетку са овом византијском, а она гласи: „Од бијела камена постало; хаљину има руком неграђену; од гласа његова мртви људи устају, а послије смрти крсте га.”[57]

Пета загонетка тачније речено, питање које захтева одговор, а у коме се наводи петао – ову животињу доводи у везу са Јудом. Питање, дакле, гласи: „Које знамење је видео Јуда па је бацио сребрњаке у храму и отишао и обесио се?” Одговор је следећи: „Видео је знамење у оглашавању петла, јер кад су га заклали, исекли целог и бацили у лонац, он је на очи Јудејаца изашао из лонца и огласио се.”[58] Овакво тумачење смрти апостола Јуде не потиче из текстова у Новом завету (*Јеванђеље по Матеју*, 27, 3–5; *Дела апостолска*, 1, 16–20) већ из неког апокрифног текста.[59]

Веома је питорескна и пуна необичних опречности загонетка о пужу:

Сретох животињу – није животиња,
рогове имађаше, во не беше,
самар носаше, магаре не беше,
ногу нигде, ал’ змија не беше,
читава му река из уста истицаше.[60] (*Пуж*)

Још једна, али прилично дугачка загонетка, има решење – пуж. Она се иначе приписује Манојлу Мосхопулу,[61] познатом византијском филологу и граматичару (XIII–XIV век),[62] а гласи:

Послушај причу што о себи закукуљено причам,
па жељнима знања слободно откри мој истински облик,
ако се с мудрошћу дружиш, а ум ти је набијен знањем.
Животиња сам, нарав ми је чудна, дишем без даха;
очију имам пар, што позади поред мозга леже,

---

[54] Исто, 134–135, бр. 46.

[55] Исто, 41, бр. 47.

[56] Исто, 135, бр. 47.

[57] С. Новаковић, *Српске народне загонетке*, Београд 1877, 165; В. С. Караџић, *Српске народне приповјетке и загонетке*, Београд 1897, бр. 357. Уп. Миловановић, *Византијске загонетке*, 135, бр. 47.

[58] Миловановић, *Византијске загонетке*, 99–100, бр. 147.

[59] Исто, 154, бр. 147. Уп. O. Mandić, *Leksikon judaizma i kršćanstva*, Zagreb 1969, 239; *ODB*, II, 1077–1078 (J. Irmscher); *ЕП*, II, 911 (Р. Ракић).

[60] Миловановић, *Византијске загонетке*, 45, бр. 57.

[61] Исто, 136, бр. 57’.

[62] *ODB*, II, 1414 (A.–M. Talbot); V. Buhvald – A. Holveg – O. Princ, *Leksikon pisaca, filozofa, teologa antike (grčki, latinski i vizantijski autori): Tuskulum leksikon*, Beograd 2003, 230–231 (у даљем тексту: Buhvald – Holveg – Princ, *Tuskulum leksikon*).

уз њихову помоћ и упутство напред се крећем.
Ходам на трбуху црном, а испод њега је скривен
трбух белокожац, отворен и уједно затворен.
Очи ми нећеш видети отворене, нити ћу се
латити пута догод је унутра мој стомак бели.
Али кад се он појави, сит и пресит, и покаже
лепоту своју доиста изузетну, тада тек и
очи прогледају и ја брже-боље сетим се пута,
и мада гласа немам, одједном вишегласно брујим.[63] (*Пуж*)

У византијским загонеткама своје место нашла је и тако мала животиња као што је жижак.[64]

Животињак мали, ружан сам на изглед,
имам слова доста, ко четвороножац,
али слог – ко сиромашак – само један,
по средини пресеци ме, преживећу.[65] (*Жижак*)

У овом случају комадање жижка на пола не треба схватити дословце, већ „филолошки", као игру речи која почива на чињеници да ова животињица на грчком има два назива, *thrips* и *ips*, па ако се од дуже речи одузме њен први део, добије се друга, краћа реч, али са истим значењем – жижак.[66]

И напослетку, једна од животиња која се помиње у византијским пословицама је и сипа. Она се заправо помиње у облику епиграма састављеног у хексаметру, који гласи:

Сипа у страху мастило штрцне, тачно и брзо,
магла је скрије – Линкеј последња брига је тада;
целу ту игру фину с пажњом изводи пуном
не би ли избегла оне веште ловце на рибе.[67] (*Сипа*)

Ова загонетка у виду епиграма заправо је парафраза једне приче о сипи која се налази у популарној збирци Клаудија Елијана (II–III век).[68] У тој причи је описано како сипа реагује када осети опасност, односно када је угрозе „врсни ловци на рибе".[69] Линкеј је митолошка личност, један од аргонаута – грчких јунака који су отпловили у Колхиду како би се домогли златног руна[70] – који се истицао изванредно оштрим видом. У овом случају, међутим, када се сипа обавије својим непрозирним мастилом до ње не може

---

[63] Миловановић, *Византијске загонетке*, 45–46, бр. 57.

[64] Жишци (*Curculionidae*) су инсекти из реда тврдокрилаца чији је предњи део главе продужен у рило, в. *Мала енциклопедија Просвета. Општа енциклопедија*, I (A–J), Београд 1978³, 632.

[65] Миловановић, *Византијске загонетке*, 65, бр. 94.

[66] Исто, 143–144, бр. 94.

[67] Исто, 48, бр. 63.

[68] О Клаудију Елијану, в. Buhvald – Holveg – Princ, *Tuskulum leksikon*, 82.

[69] Уп. Миловановић, *Византијске загонетке*, 137–138, бр. 63.

[70] Д. Срејовић – А. Церемановић-Кузмановић, *Речник грчке и римске митологије*, Београд 1979, 45–49.

да продре чак ни Линкејев поглед, а наравно ни поглед обичног рибара, ма колико он био умешан у својој вештини.

Животиње се помињу и у византијским пословицама, такође краткој, прегнантној литерарној форми. За ову прилику навешћемо само четири од њих:

„Чим остари вук издаје законе.”; „Баксуза и овца уједа.”; „Рече камила својој мајци: ‘Хоћу да играм’. Ова одговори: ‘Дете, и твој ход је леп!’”; „Направи од пса пријатеља, али увек држи штап у руци!”[71]

Сводећи податке о животињама у византијским загонеткама, можемо закључити да се у збирци која нам је била на располагању, а која броји две стотине четрнаест метафоричних и збуњујућих питања, поименце укупно наводи четрнаест животиња. То су јастреб, кобац, коза, миш, свиња, во, морски рачић, паук, црв, петао, пуж, жижак, сипа и златна пчеларица. Међу њима, у највише наврата помиње се петао (пет), затим миш (три) и свиња (три) и пуж (два), док се остале животиње наводе само једанпут. Осим тога, у четири загонетке решења су збирни називи за поједине врсте животиња: рибе (два пута) и по једанпут животиња и птице. Занимљиво би било да се по овом питању загонетке упореде са неким другим византијским извором. Учинићемо то са *Земљорадничким законом*, важним али и врло контроверзним извором за историју рановизантијског села.[72] У тридесет девет од укупно осамдесет пет његових чланова наводе се животиње. Од домаћих, именом се помињу њих пет – говедо, овца, магарац, свиња и пас – а од дивљих само вук.[73]

Наравно, овакав „избор” животиња у византијским загонеткама ни у ком случају не одражава њихов значај у животу Византинаца. Тако се у њима не појављују за људе тако важне животиње као што су, на пример, коњ, овца или пас. Очито је да су основни критеријуми за „улазак” животиња у свет византијских загонетки биле поједине њихове особине, нарочито оне необичне и погодне за питања која захтевају негативан одговор, а затим и подесност њихових имена за игру слоговима, словима и бројевима.

ИЗВОРИ

BYZANTINA AINIГMATA, Византијске загонетке, Избор и превод Челица Миловановић, Београд 1986.

Византийский земледельческий закон, Текст, исследование, коментарий подготовили Е. Э. Липшиц, И. П. Медведев, Е. К. Пиотровская, Ленинград 1984

Српске народне загонетке, Уредио и издао Стојан Новаковић, Београд 1877.

---

[71] Х.-Г. Бек, *Византијски миленијум*, прев. Р. Козић, Београд – Бања Лука 1998, 437; Р. Радић, *Ромејски свет: кратка историја свекодневног живота у Византији*, Београд 2012, 75.

[72] *Византийский земледельческий закон*, Текст, исследование, коментарий подготовили Е. Э. Липшиц, И. П. Медведев, Е. К. Пиотровская, Ленинград 1984, 96–128.

[73] Р. Радић, „Животиње у ’Земљорадничком законику’”, *ΣΥΜΜΕΙΚΤΑ. Зборник радова поводом четрдесет година Института за историју уметности Филозофског факултета Универзитета у Београду*, Београд 2012, 73–77.

Српске народне приповјетке и загонетке, Сакупио и издао Вук Стефановић Караџић, Београд 1897.

ЛИТЕРАТУРА

Аверинцев, Сергеј Сергејевич, *Поетика рановизантијске књижевности*, Београд 1982.

Бек, Ханс Георг, *Византијски миленијум*, прев. Р. Козић, Београд – Бања Лука 1998.

Браунинг, Р., *Средњовековни и савремени грчки језик*, прев. Ј. Петровић, Лозница – Београд 2005.

Даркевич, В. П., *Светское искусство Византии*, Москва 1977.

Енциклопедија православља, књ. I (А–З), Београд 2002.

Курбатов, Георгий Львович, *История Византии (историография)*, Ленинград 1975.

Мала енциклопедија Просвета. Општа енциклопедија, I (А–Ј), Београд 1978[3].

Острогорски, Георгије, *Историја Византије*, Београд 1959 (репринт 1998).

Полякова, Софья Викторовна, *Из истории византийского романа. Опыт интерпретации „Повести об Исмине и Исминии" Евмафия Макремволита*, Москва 1979.

Радић, Радивој, *Ромејски свет: кратка историја свакодневног живота у Византији*, Београд 2012.

Радић, Радивој, „Загонетке као историјски извор (Неколико примера из византијског наслеђа)", *Историјски записи* 3–4 (Подгорица 1999) 123–135 (=*Из Царигрода у српске земље: студије из византијске и српске историје*, Београд 2003, 111–124).

Радић, Радивој, „Животиње у 'Земљорадничком законику'", *ΣΥΜΜΕΙΚΤΑ. Зборник радова поводом четрдесет година Института за историју уметности Филозофског факултета Универзитета у Београду*, Београд 2012, 73–77.

Речник српскохрватског књижевног и народног језика, књ. V (дугуљан – закључити), Српска академија наука и уметности, Београд 1968.

Срејовић, Драгослав – Цермановић-Кузмановић, Александрина, *Речник грчке и римске митологије*, Београд 1979.

Ферјанчић, Божидар, „Сточарство на поседима светогорских манастира у средњем веку", *Зборник радова Византолошког института*, 32 (1993) 35-127.

Филозофски факултет Београд (1838–1998): период 1963–1998, ур. Р. Михаљчић, Београд 1998.

Buhvald, Volfgang – Holveg, Armin – Princ, Oto, *Leksikon pisaca, filozofa, teologa antike i srednjega veka (grčki, latinski i vizantijski autori): Tuskulum leksikon*, Beograd 2003.

Grant, Robert M., *Early Christians and Animals*, London – New York 2001[2] .

Hunger, Herbert, *Die hochsprachliche profane Literatur der Byzantiner*, II, München 1978.

Koukoules, Phaidon, „Kynegetika ek tes epoches ton Komnenon kai ton Palaiologon", *Epeteris Hetaireias Byzantinon Spoudon*, 9 (1932) 3–33.

Kustas, George L, *Studies in Byzantine Rhetoric* (Analekta Vlatadon 17), Thessaloniki 1973.
Lalević, Miodrag S., *Sinonimi i srodne reči srpskohrvatskoga jezika*, Beograd 1974 (reprint 2004).
Luković-Bulat, Silvija – Mirčov, Svetlana – Luković, Miroslava, *Enciklopedija citata (preko 15.000 maksima, poslovica, izreka, aforizama, mudrosti, apoftegmi, sentencija...)*, Beograd 2006.
Mandić, Oleg, *Leksikon judaizma i kršćanstva*, Zagreb 1969.
Oksfordska istorija Vizantije, prir. Siril Mango, prev. Maša Miloradović – Predrag J. Marković, Beograd 2004.
The Oxford Dictionary of Byzantium, ed. Alexander P. Kazhdan, III, New York – Oxford 1991.
Pomorska enciklopedija, 2 (Brod – Evp), Zagreb 1955.
Rečnik književnih termina, Beograd 1985.
Velika enciklopedija aforizama, Zagreb 1984[4].

THE ANIMALS IN THE BYZANTINE RIDDLES

by

Radivoj Radić
Department of History, Faculty of Philosophy, University of Belgrade
rradic@f.bg.ac.rs

SUMMARY: In the Byzantine Empire, the riddles had a long and rich tradition; linguistically two notions were used: *ainigma* and *grifos*. They presented lucid and mysterious word play, whose roots went deeply into the past. The Byzantine riddles were a part of the rich ancient Greek literature. Unlike the antique riddles, which were studied in detail, the old Byzantine riddles have not been largely known yet. The riddle presented one of the commonly used, as well as one of the key notions of the medieval symbol theory. Certain animals appeared as the answers in some of the Byzantine riddles. The everyday life of the Byzantine population was linked to some species of domestic and wild animals. Man lived with some animals that provided him with meat, milk, eggs, skin, fur and feathers; he hunted some of the animals and was in certain kind of war with them, since they jeopardized his crops and property. In the collection of the Byzantine riddles, containing two hundred and fourteen metaphoric and perplexing questions, fourteen animal species were specifically mentioned. These are hawk, sparrow hawk, goat, mouse, pig, ox, shrimp, spider, worm, rooster, snail, weevil, cuttlefish and bee-eater. The most mentioned animal in this collection was rooster (five mentions), then mouse (mentioned three times) and pig (also three times). Snail was mentioned twice, while the other animals were mentioned only once. Besides, four riddles used the species names as the answer: fish twice, and once animals and birds. It is clear that such „choice" of animals in the Byzantine riddles does not reflect their importance in the everyday life of the Byzantine people. The riddles did not mention animals of great importance for the human kind, such as horses, sheep or dogs, for example. It is obvious that the main criterion for their „entrance" in the world of riddles were their particular characteristics, especially the strange ones and ones eligible for questions that required the negative answer, as well as their names' adequacy for word play with syllables, letters and numbers.

KEYWORDS: Byzantium, animals, riddles, birds, tradition, numbers, fish, literature, genre, letters

UDC 321.727:929 Obrenović M.
347.627.2
Оригинални научни рад

*Александра Вулетић**

ДА ЛИ САМО ДОБАР МУЖ МОЖЕ ДА БУДЕ ДОБАР ВЛАДАР? РАЗВОД КРАЉА МИЛАНА И ЈАВНО МЊЕЊЕ

САЖЕТАК: У раду се разматра однос јавног мњења према разводу брака краља Милана. То је један од првих догађаја из приватног живота владаоца који се нашао у жижи јавности и био предмет јавне расправе. На основу штампе и мемоарских извора анализирана је реакција јавног мњења на тај догађај, као и утицај политичких партија и њихових интереса на формирање јавног мњења.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Краљ Милан, краљица Наталија, јавно мњење, брак, развод

Друга половина 18. века у Западној Европи била је обележена успоном грађанства, редефинисањем појма јавности и појавом јавног мњења. Грађанска класа, која је незадрживо потискивала аристократију, креирала је сопствену идеологију и обрасце понашања које је наметала и другим слојевима друштва. Француска револуција представљала је преломни моменат у којем је стари аристократски морал, са својом разузданошћу и мешањем приватне и јавне сфере живота, устукнуо пред новим моралним кодексом чији је креатор било грађанство. Симбол старог времена – француски двор, на којем су краљевске метресе самовољно располагале краљевском милошћу, примале не само домаће поданике већ и представнике европских сила, док законите краљевске супруге нису играле готово никакву друштвену улогу, збрисан је са историјске сцене. Нарасла друштвена снага – грађанска класа, коју је у то доба најбоље репрезентовала енглеска буржоазија, у основи своје идеологије имала је брачну верност и домаће врлине.[1]

Са постанком модерне државе и од ње одвојене сфере грађанског друштва све већи значај је добијала *јавност*, која се развијала „у напонском пољу између државе и друштва". У време Француске револуције јавност је добила политички утицај. Грађанска јавност, као „сфера приватних људи који окупљени чине публику", постала је нови форум којем су се обраћале сна-

* Историјски институт, Београд: aleksandra.vuletic@iib.ac.rs

[1] О овоме опширније у: Leonore Davidoff, Catherine Hall, *Family Fortunes. Men and women of the English middle class, 1780–1850,* London 1997, 13–28.

ге које су тежиле да дођу до утицаја на одлучивање државних власти и на тај начин легитимишу своје тежње. Све гушћа мрежа јавних комуникација доприносила је јачању јавности, а њен смисао и функција кристалисали су се у термину јавно мњење, који крајем 18. века добија савремено значење.[2]

Један од последњих великих сукоба две идеологије – старе аристократске и нове грађанске – одиграо се у Енглеској 1820. године. Жеља енглеског регента Џорџа IV да се у тренутку ступања на престо разведе од жене коју није волео снажно је усковитлала енглеско јавно мњење, које је листом устало у одбрану краљице и њених супружанских права. Иако је брачни пар годинама живео раздвојено, јавност је одрекла право монарху да се и законски разведе на основу оптужбе за женино неверство. Јавност је устала против двоструких моралних стандарда и стала у заштиту Каролине – „повређене краљице", која је преко ноћи постала симбол друштвених вредности за које се енглеско грађанство залагало. У грађанском друштву 19. века дом и породица сматрани су ексклузивним женским доменом. Бранећи краљицу, енглеско грађанство бранило је сопствене друштвене вредности. Према моралним назорима грађанске класе, добар грађанин и џентлмен морао је да устане у одбрану слабе жене. Краљевска породица није више представљала ексклузивни домен монарха, већ је у све већој мери доживљавана као симбол и репрезентативни пример енглеске породице.[3]

Под притиском јавности Горњи дом енглеског парламента одбацио је краљеву молбу за развод брака. Дан када је владару одречено право на развод прослављан је широм Енглеске. Извојевану победу енглеска јавност није доживела само као своју победу над монархом, већ пре свега као победу својих моралних назора над аристократским. Она је приморала владара да не одбаци своје породичне дужности јер је, по њеном уверењу, само добар муж могао да буде и добар владар.[4]

Бурне реакције јавног мњења у Енглеској на дворска збивања те 1820. године нису имале одјека у Србији која није имала ни аристократију, ни грађанску класу, ни јавно мњење, а конак кнеза Милоша у Крагујевцу имао је тек обрисе институције двора. Приватни живот кнеза Милоша имао је лице и наличје: лице је представљао брак са кнегињом Љубицом, а наличје кнежеве везе са другим женама. Мада су поједине кнежеве милоснице успевале да за себе привремено приграбе и друштвену моћ, утицај тих тзв. *малих госпођа* никада није угрозио позицију кнегиње, која је једина носила незваничну титулу *велике госпође*. Кнез Милош је смишљено радио не само на грађењу свога култа већ и култа своје породице, тј. владарског дома. У црквеним молитвама, државним церемонијама и писмима кнежевих пода-

---

[2] О формирању грађанске јавности и јавног мњења у Европи, в. Јирген Хабермас, *Јавно мњење*, Нови Сад 2012 (нарочито: 67–107).

[3] О овоме опширније у: Thomas W. Laqueur, „The Queen Caroline Affair: Politics as Art in the Reign of George IV", *Journal of Modern History*, vol. 54, No 3 (1982), 417–466; L. Davidoff, C. Hall, *Family Fortunes,* 149–155; Dror Wharman, „Middle Class Domesticity Goes Public: Gender, Class and Politics from Queen Caroline to Queen Victoria", *The Journal of British Studies* 32, No 4 (1993), 399–409; Anna Clark, „Queen Caroline and the Sexual Politics of Popular Culture in London 1820", *Representations*, 31 (1990), 47–68.

[4] Исто.

ника помињан је не само „пресветли књаз” већ и његова породица – „пресветла српска мајка Љубица, наследници бегови Милан и Михаило с целим светлејшчим домом и племеном преславним Обреновића”. Смишљено грађење култа породице било је у функцији добијања наследне кнежевске власти и, посредно, изградње и јачања државе.[5] Милошеви наследници на престолу Србије нису успели да свој породични живот ставе у функцију општег, државног интереса и то је, у значајној мери, определило судбину династије Обреновић.

Милошев син и наследник Михаило покушао је да брачну кризу реши на начин на који ни његов отац, ни остали европски владаоци тога времена нису помишљали – разводом и новим браком са блиском рођаком. И развод и намеравани брак били су противни како црквеним правилима, тако и народним схватањима и обичајима. Кнез је резоновао онако како су резоновали владари из прохујале епохе просвећеног апсолутизма: „Ја већ чујем како неки веле: Ама шта ће на то рећи НАРОД? Нема народ ту баш ништа рећи и он има налазити за разумно оно што ми, који се за његову срећу и напредак старамо, за паметно и целисходно налазимо.”[6]

Најближи кнежеви сарадници нису делили то мишљење, сматрајући да црквени и државни закони, али и неписана друштвена правила обавезују не само поданике већ, још и више, владаоца: „Кад се ми, приватни људи, морамо обзирати на своје име и достојанство, утолико више то морају чинити владаоци, чија част и уважење нису њихова приватна ствар, већ државна, јавна и општенародна”, резоновао је председник Државног савета, Јован Мариновић.[7] Председник владе Илија Гарашанин је у обраћању кнезу наглашак ставио на расположење *народа*: „А што је за Вас више него и ти закони, то су нарави и обичаји вашег народа.”[8]

Питање кнежевог развода брака изазвало је политичку кризу и промену на челу владе. Убиство кнеза Михаила онемогућило је претакање његове брачне кризе из политичке сфере на друштвену; Михаило није доживео реч народа, али су народну реакцију дочекали његови наследници на престолу.

*

Једно од обележја друштвеног и политичког живота у Србији у деценији након стицања независности био је развој сфере јавног живота и јавног мњења. Поред кафана, традиционалних места јавних окупљања, грађанској комуникацији доприносио је и све већи број јавних догађања. Позоришне представе, концерти, балови, седељке, салони, државне прославе, параде и сл. окупљали су све већи број грађана. Јачању јавности у великој мери је допринело оснивање политичких партија и распламсавање партијског жи-

---

[5] Радош Љушић, *Кнегиња Љубица*, Горњи Милановац 1997; Александра Вулетић, *Брак у Кнежевини Србији*, Београд 2008, 22–24; Катарина Митровић, „Двор кнеза Милоша Обреновића”, у: *Приватни живот код Срба у деветнаестом веку*, Београд 2006, 261–301.

[6] Драгослав Страњаковић, *Михаило и Јулија*, Београд 1940, 133.

[7] Исто, 81–82.

[8] Исто, 127.

вота. Све важније место у њеном информисању и, истовремено, у креирању јавног мњења заузимала је штампа. Оснивање политичких партија било је праћено покретањем партијских листова, преко којих је ширена страначка пропаганда. Феномен грађанске јавности био је најприсутнији у Београду, центру политичког и друштвеног живота Србије, али је захваљујући средствима јавне комуникације убрзо почео да се јавља и у другим урбаним центрима.

Током већег дела 19. века дворски живот у Београду био је слабо развијен. Двор је био место у којем се одвијао приватни живот владаоца и његове породице, али је истовремено представљао и јавни простор у којем се су се кретали високи државни чиниоци који су саобраћали са владаоцем. Једна од тековина друштвене победе грађанства у Европи било је све веће учешће јавности у дворском животу. Почетком осамдесетих година 19. века та европска тековина пренета је и у Србију. Тада је за потребе дворског живота изграђена зграда Новог двора, знатно већа и пространија од старог, у којој је цео доњи спрат био намењен јавности. Кроз бројне дворске просторије свакодневно су дефиловали државни и дворски службеници, као и све већи број грађана који су многобројним поводима позивани на двор. У дворанама и салонима одржавана су редовна примања, прославе имендана и рођендана, приређивани су концерти, пријеми за државне празнике, новогодишњи балови... Број таквих окупљања непрестано је растао, као и број грађана који су учествовали у дворским збивањима.[9]

Дворски живот у Београду обликован је и уређиван по узору на дворски живот у осталим европским престоницама. Правила дворског понашања која су поштована на европским дворовима у великој мери била су резултат утицаја грађанске класе, њених моралних и друштвених назора. Стога је и грађанска јавност у Србији у све већој мери од краљевског пара очекивала да репрезентује оне вредности које су репрезентовали и остали краљевски парови у Европи. Владарски пар требало је да служи као пример народу, „који би требало навикавати да у освећеним личностима краља и краљице види свагда најсавршенија створења", записао је у свом *Дневнику* Никола Крстић.[10] Слична очекивања од владарског дома имао је и Милан Пироћанац: „Сада није време 18. века и што је онда мода била, сад се осуђује. Сви дворови данас живе буржоаски – морају јавно да чувају морал који је основа друштвеном животу и не смеју да пркосе јавним осећајима часности и чедности".[11]

Поменута запажања истакнутих представника грађанске јавности о важности примера који друштву даје краљевски пар настала су као реакција на све чешће примере „неприличног" понашања које је тој јавности давао краљ Милан.[12] Све уочљивији несклад у односима краљевског пара,

---

[9] Опширније: Ана Столић, „Приватност у служби репрезентације – двор последњих Обреновића", у: *Приватни живот код Срба у деветнаестом веку*, Београд 2006, 331–353.

[10] Никола Крстић, *Дневник. Јавни живот* IV (приредио Милош Јагодић), Београд 2007, 26.

[11] Милан Пироћанац, *Белешке* (приредила Сузана Рајић), Београд 2004, 348.

[12] О моралним назорима српског грађанства у 19. веку, в. Владимир Јовановић, „Критицизам и аутоцензура у дневницима Николе Крстића", *Српске студије*, 2 (2011), 51–63; Алек-

као и краљево отворено показивање наклоности према другим женама, били су предмет све већег интересовања и коментарисања „дворске публике". Дворске даме, министри и њихове супруге, као и многи други државни и дворски службеници, који су готово свакодневно саобраћали са двором и владарским паром, били су остатку грађанске јавности главни извор информација о збивањима на двору. Најзначајнији елемент „дворске публике" или „дворске јавности" чиниле су дворске даме и супруге министара. Сфера приватног живота традиционално је сматрана женским доменом, па је брачна криза краљевског пара лако постала не само предмет знатижеље и коментарисања већ и подстицај за друштвени активизам женског дела грађанске јавности, који је имао за циљ одбрану грађанских моралних назора. Поједине министарске супруге су, на пример, захтевале од својих мужева да од краља затраже уклањање госпођице Катарџи из Београда, сматрајући њено дружење са краљем недоличним. Дворске даме су захтевале енергичнију акцију и од краљице Наталије, у уверењу да је њена дужност као супруге да заузда непристојно понашање мужа.[13] Од средине осамдесетих година мишљења краља и краљице су се разилазила готово по сваком питању, изузев по питању утицаја дворске јавности. Краљица се пријатељима жалила на „рђаве језике и оговарања који ни живот фамилијарни, ни најсветије односе не штеде", док се краљ жалио на „интриге жена којих се утицај у свим пословима данас осећа... Госпе се не женирају да о мени и краљици свашта говоре".[14]

Јавност је постајала све критичнија према индискретном понашању владаоца. Његове готово јавне посете Артемизи Христић биле су изложене моралној осуди грађанства: „Хоће ли народ српски црвенети једног дана кад се јавно буде говорило како је равнодушно и без протеста гледао како се са престола, без зазора, пред лицем целог света, пљује на његов јавни морал. Свакоме је више мање слободно да удеси свој приватни живот како жели, па унеколико и самом владару, али никоме не може бити дозвољено да усред бела дана у најживљој београдској улици одлази једној жени чији је муж одавде уклоњен. Шта може бити од српске фамилије ако би се цео свет навикао на овакве скандалозне појаве и сматрао их као обичне."[15]

Добар пример „поштовања" грађанских моралних норми пружао је у то време аустријски двор. Међусобна отуђеност и све чешћа раздвојеност владалачког пара резултирала је царевим интимним пријатељством с глумицом „Бургтеатра", Катарином Шрат. Њени доласци у двор одвијали су се у највећој дискрецији и за њих је знао само најужи круг дворана. Ова веза никада није нарушила слику складног брачног пара каквим су у јавности представљани Франц Јозеф и царица Елизабета.[16]

сандра Вулетић, „Друштвени оквири емотивног света у Дневнику приватног живота Николе Крстића", исто, 21–32.

[13] Краљица Наталија Обреновић, *Моје успомене* (приредила Љубинка Трговчевић), Београд 1999, 197.

[14] М. Пироћанац, *Белешке,* 142, 153.

[15] М. Пироћанац, *Белешке*, 457–458.

[16] Brigitte Hamman, *The Reluctant Empress. A biography of empress Elisabeth of Austria*, Berlin 1998, 306–320.

Иако је аустријски двор у много чему био узор српском двору, суптилност и деликатност којима је био обавијен приватни живот аустријског монарха нису биле особине којима се одликовао приватни живот српског владаоца. Због одсуства осећаја да своју јавну, државну функцију раздвоји од приватног живота, краљ Милан је у своје породичне проблеме уплео не само министре и друге државне и црквене службенике, већ и стране дипломатске представнике, очекујући од њих подршку у разрешењу брачне кризе.[17] Опхрван брачним проблемима, он је губио из вида свој „узвишени положај на краљевском престолу", па је свој положај поредио са положајем у којем су се налазили обични грађани. Већ у првој реченици молбе за развод брака упућене митрополиту, монарх је навео да ни краљевски дом „није остао поштеђен од оних тешких, несносних мука, којима подлеже многи домови обичних грађана".[18]

За разлику од краља, краљица се у почетној фази брачне кризе трудила да се понаша суздржано. То јој је налагао не само осећај за грађанску пристојност већ и свест о владарском положају: „Све што сам желела било је то да се пријатељски растанемо као што раде људи од реда, а тим пре владари кад се више не слажу". За њу је од брачног неверства била важнија слика коју је краљевски пар остављао у јавности.[19] Пошто је брачна криза краљевског пара доспела у јавност, ни краљица више није успевала да осећање повређеног личног поноса подреди јавним интересима.[20] У међусобној беспоштедној борби, оба супружника су покушавала да за себе придобију јавно мњење. На пример, гласине да је краљица наредила сечу напредњака које су растуране по појединим окрузима биле су, према неким мишљењима, краљево дело: „Он је у стању да мимо свих странака по маси народа брља и ради што његови рачуни доносе", записао је један од његових бивших министара. С друге стране, ни краљица није штедела свога мужа, о којем је у јавности све чешће говорила с омаловажавањем.[21] Године 1891, док је расправа међу тада већ бившим супружницима и даље била актуелна, јавност је угледала књига докумената о краљевском разводу која је објављена уз краљичино одобрење.[22]

Краљев развод брака није усталасао само грађанску већ и политичку јавност. Прва се поводом брачног раздора краљевског пара огласила српска штампа у Аустроугарској, у јуну 1888. године. И она се, као и енглеска штампа почетком 19. века, позивала на грађански морал и јавно мњење: „Ми не живимо више у времену кад је суверен могао радити шта је хтео. Данас већ и најаутократскији владар мора да се обазире на јавно мњење, јер осећа да су ретки народи којима би био респект према владару урођен. Погле-

---

[17] Слободан Јовановић, *Влада Милана Обреновића* II, Београд 1927, 336.

[18] АСАНУ 14556/926.

[19] Краљица Наталија Обреновић, *Моје успомене*, 191–192; Приликом једног од краљевих јавних појављивања са Артемизом Христић, краљица је реаговала речима: „Чини шта хоћеш, али се за име Бога заклони од света", Исто, 200.

[20] О томе нарочито сведочи тзв. Визбаденска афера, када су краљица и престолонаследник протерани из Немачке, в. С. Јовановић, *Влада Милана Обреновића* II, 371–374; Сузана Рајић, *Влада Николе Христића 1888–1889*, Београд 2003, 60–65.

[21] М. Пирићанац, *Белешке*, 387.

[22] *Споменица Њ. В. Краљице Наталије. Изворна грађа за историју краљевског брачног спора*, Београд 1891.

дајте ма који двор европски; сваки може да служи за пример породичних врлина. За последњих 12 година усудили су се само председници северно америчке и француске републике да погазе јавно мнење; оно их је немилосрдно збрисало са позорнице светске – и први и други је пао. Иста судбина чека и тог сумњивог краља, који је врата своје брачне собе отворио широм очима Европе да се гади."[23]

Први лист у Србији који је проговорио о брачним несугласицама краљевског пара био је радикалски *Одјек*. Развод краљевог брака је, по мишљењу Уредништва овог листа, био државно питање: „Стога што је владалац персонификација народа и државе, представник суверенитета народнога и високи заступник интереса народних и државних у међународним одношајима, стога и брак једног владаоца никад није и не може бити личног карактера."[24] Уредништво *Одјека* је своје мишљење о краљевом разводу изнело „у уверењу да и обична морална и грађанска дужност и интерес престола и отаџбине захтевају нарочито од представника јавног мишљења и страначких органа да у сваком важном земаљском и државном питању кажу јасно и одређено своју реч. С обзиром да је развод брака краља и краљице са гледишта државних и земаљских интереса толико важан, време је да и српска штампа каже у овом замашном државном питању своју озбиљну реч. То јој налажу и обзири према престолу Краљевине Србије и интереси државе српске; то јој налаже и морална и грађанска дужност њена. Ван сваке је сумње да је брачни спор њихових величанстава један од оних ретких догађаја који губе свој лични карактер стога што битно дирају у интересе државе, те постају еминентно државног карактера."[25]

Одјек је критиковао краљеву намеру да развод брака повери београдској Конзисторији, сматрајући да то питање треба да се решава у скупштини, као што је то био случај са покушајем развода енглеског регента Џорџа IV. Преношењем права да одлучује о краљевом разводу на скупштину политичка моћ и утицај парламентарних странака би знатно порасли, као и моћ и утицај целокупне политичке јавности.[26]

Број *Одјека* који је проговорио о ономе о чему је читава чаршија брујала био је забрањен. Цензура у Србији није пуштала ниједан лист из суседне Монархије који је говорио о разводу владарског пара. Али понеки број би тајно прешао границу, а „такав један лист обиђе за неколико дана скоро целу Србију и тако се у Србији врло добро зна шта се дешава... Цео народ је узбуркан, о ничем другом се не говори до о томе. И сви осуђују краља и бране краљицу".[27]

---

[23] *Застава*, бр. 107, 12. јул 1888.

[24] *Одјек*, 10. август 1888.

[25] Исто. в. и: *Поглед*, бр. 18, 1. октобар 1889.

[26] Према црквеним канонима развод брака био је у надлежности духовног суда (Конзисторије). Развод краљевског пара се у канонима није помињао па је, првобитно, краљ намеравао да молбу за развод брака упути београдској Конзисторији. После бројних консултација световних и црквених власти дошло се до уверења да је неприлично да о краљевом браку одлучује тело које одлучује и о браковима обичних грађана, па је случај предат митрополиту, који је потом донео пресуду о разводу. Овај поступак је у делу јавности оцењен као неканонски, а одлука о краљевом разводу као неважећа.

[27] *Застава*, бр, 101, 1. јул 1888.

И они до којих није стизала штампа били су добро упућени у односе између краља и краљице. Преко дворске јавности гласине су се шириле даље по чаршији, све док ускоро „сваки ђак и сваки шегрт у Београду није знао све о краљевим брачним проблемима".[28] И без посредника са двора, несмотрено краљево понашање и његове готово јавне посете Артемизи Христић довели су до тога да су готово сви грађани престонице имали директан увид у приватни живот свог владаоца. Из „дворске јавности" краљев приватни живот доспео је и до „плебејске јавности" која је с подједнаким жаром расправљала о пикантеријама из краљевог приватног живота. Те пикантерије увесељавале су београдску публику и подстицале фабриковање и ширење разних гласина. Тако је Вукашин Петровић у својим мемоарима забележио да ће се „*како публика ћаска*" [подвукла А. В.], краљ Милан с Артемизом венчати, а већ се „знало" и да ће то венчање обавити патријарх, „знало" се и да је Владан Ђорђевић поводом тог венчања послат у специјалну мисију у Цариград итд.[29] Краљу није замерано само на недоличном понашању него, у још већој мери, на томе што је допустио да се целокупна јавност забавља на рачун његовог приватног живота. О краљевој брачној парници нису више расправљали само истакнути представници грађанске и политичке јавности него су почели да је решавају и „амали и гомила с улице", а „свет је узео хук и ауторитет престола".[30]

О значају који је јавно мњење добило у случају краљеве брачне парнице речито говори и пажљиво праћење његовог расположења у дневнику Милана Пироћанца: „Мњење је у вароши, све без изузетка, против рада краљевог, а за краљицу".[31] „Мњење против краља из дана у дан ужасно расте."[32] „Мњење се за сада држи добро у Србији и ако би тако остало још месец-два, можда би се краљ склонио да напусти идеју развода и да се са женом изравна"[33]. Као и у Енглеској, када је у случају развода краљевског пара свет листом устао у одбрану краљице, и у Србији је публика била на краљичиној страни. Сви судски процеси који су током 1888. године покренути због увреде чланова династије односили су се на краља Милана, а ниједан на краљицу.[34] Одбрана краљице Наталије представљана је као одбрана жене којој су силом одузете улоге супруге и мајке. Лишавање жене њених најважнијих друштвених улога представљало је претњу грађанском и државном поретку: „Ми овом одбраном хоћемо сваком српском грађанину да обезбедимо мир и спокојство у дому", изјавио је у Скупштини Јован Авакумовић поводом краљичиног прогонства.[35]

Као знак подршке краљици, одржано је више народних манифестација у њену част. Те манифестације су добрим делом подстицане од стране поли-

---

[28] М. Пироћанац, *Белешке,* 353; Н. Крстић, *Дневник. Јавни живот* IV, 30–44.

[29] *Мемоари Вукашина Ј. Петровића* (приредио Слободан Турлаков), Споменик CXLIII, Одељење историјских наука, књ. 16, Београд 2009, 131.

[30] Пера Тодоровић, *Дневник* (приредила Латинка Перовић), Београд 1990, 65.

[31] М. Пироћанац, *Белешке*, 361.

[32] Исто, 432.

[33] Исто, 437.

[34] С. Рајић, *Влада Николе Христића*, 72.

[35] Јован Ђ. Авакумовић, *Мемоари* (приредио Слободан Турлаков), Нови Сад 2008, 281.

тичке јавности. Страначка штампа је не само држала страну јавном мњењу већ га је непрестано потхрањивала, хушкајући га против краља. Тако је поводом забране да се краљица врати у земљу *Заставa* апеловала на јавност да се томе супротстави: „И што се ником не сме по закону десити, десило се краљици. Шта ће рећи народ на то? Води ли он рачуна о својој краљици? Хоће ли то мирно и без једне речи поднети?”[36]

Манифестације у краљичину част власт је настојала да спречи, плашећи се да не прерасту у отворену побуну. Када се у мају 1888. прочуло да краљица треба да се врати у Београд, на станици се сјатила маса света да је дочека. На краљичин имендан у августу те године влада је забранила да се тај дан свечано обележава.[37] Када је краљица с престолонаследником протерана из Немачке и када јој је син силом одузет, свет је масовно стао на њену страну; она је том приликом у јавности изазивала саучешће као ојађена мајка којој су отели дете. Приликом краљичиног повратка у Београд годину дана касније нико од званичника је није дочекао, укључујући и малолетног престолонаследника којем намесници нису дозволили да изађе пред мајку. Краљици су зато грађани Београда приредили свечани дочек, а Јован Јовановић Змај је преовлађујуће осећање јавности преточио у стихове:

> „И лађа стаде, и ти руке склопи / У загрљај – празан! / Остани мајко, о тако ти Бога / Остани где си, близу сина свога; / Близину твоју / Син осетит мора / И кроз девет врата затворени двора.”[38]

Пошто је актом о разводу брака лишена улоге супруге, краљица је била у опасности да буде лишена и једине преостале улоге која јој је давала друштвену моћ – улоге престолонаследникове мајке. С обзиром на то да је материнство било извор њене друштвене моћи, у јавности је потенцирана њена улога мајке. Протестујући у Скупштини против владине одлуке о краљичином прогонству Јован Ђ. Авакумовић упозорио је посланике да ће бити „учесници са министрима у великом злочину, *у повреди Устава против немоћне жене, против мајке нашег краља*” [подвукла А. В.].[39] Материнство је истовремено било и извор краљичине слабости. Чињеница да је била мајка само једног детета и да је у међувремену престала да рађа није јој ишла у прилог, с обзиром на то да је династијска наследна нит била танка. Стога је у догађајима која су претходила разводу брака било и мишљења да краљев развод по земљу може имати и добре последице уколико би се краљ поново оженио и у новом браку добио још синова. Ипак, нови брак

---

[36] *Заставa*, бр. 102, 3. јул 1888.

[37] Власт је забранила грађанима да тог дана у краљичину част осветле своје домове, а телеграфисти су добили наређење да не примају честитке упућене краљици. У Београду је тај дан прошао мирно, али је зато у Шапцу краљичин дан свечано прослављен. Шабачки *Либерал* објавио је опширан чланак у коме се изражавала љубав и поштовање према краљици. Уредник листа кажњен је затвором, в. С. Рајић, *Влада Николе Христића*, 72–73.

[38] С. Јовановић, *Влада Милана Обреновића* II, 375.

[39] Ј. Авакумовић, *Мемоари*, 281. Упоређујући развод Милана и Наталије са разводом Михаила и Јулије, Милан Пироћанац је као битну предност краљице Наталије у односу на кнегињу Јулију навео чињеницу да је она била мајка мушког детета, в. М. Пироћанац, *Белешке*, 359.

сматран је и извором потенцијалних опасности по стабилност династије, па та опција у јавности није много узимана у обзир.[40]

Представа о краљици као жртви која је током бракоразводне парнице креирана у јавности била је у оштром контрасту са сликом краљице као политички амбициозне жене која је настала само две године раније, непосредно после српско-бугарског рата. Краљичине политичке претензије више нису биле актуелне и у јавности готово да нису више спомињане. Само су се неки од старих краљичиних непријатеља, попут Вукашина Петровића, током трајања брачне парнице опомињали тих догађаја. Тако се он у својим мемоарима присетио да је, поводом гласина да она жели да постане регенткиња, краљици рекао да „народ српски неће да му заповеда „сукња".[41] Иступ у којем је краљичина родна припадност стављена у негативни контекст имао је и Аћим Чумић. Он је похвалио држање проте Алексе Илића[42] у случају краљевог развода, али је том приликом, наводно, и приметио: „Право да ти кажем, да сам био на твоме месту, ја се не бих излагао у тој мери *због једне жене* [подвукла А. В.] па ма то била и краљица".[43] Током брачне кризе владалачког пара мизогини дискурс се спорадично појављивао у јавности, али није представљао део владајућег јавног дискурса. Огромна већина јавности се у брачном спору краља и краљице сврстала на краљичину страну. Опредељење јавности за краљицу је у великој мери било у функцији политичког обрачуна с непопуларним монархом. У таквим околностима мизогини дискурс није био политички пробитачан, па се на њега ретко наилази у изворима који се баве брачном кризом владалачког пара.

У званичним *Српским новинама* 12. октобра 1888. објављена је краљева молба за развод брака упућена митрополиту, као и митрополитов акт о разводу.[44] Само два дана касније објављен је краљев проглас о расписивању избора за уставотворну скупштину, а краљ је том приликом нашао за сходно да своје поданике опомене и на предстојећу велику годишњицу – пет векова од Косовске битке. Наглашавањем значаја и прошлих и предстојећих политичких збивања за Србију краљ је желео да пажњу јавности коначно одвуче са своје бракоразводне парнице.[45]

---

[40] После развода брака српски монарх би тешко могао да се ожени женом чије би порекло одговарало његовом друштвеном положају. Уколико би у новом браку имао мушке деце, место прворођеног сина као престолонаследника могло би да буде угрожено, што би довело до нестабилности у земљи, в. Н. Крстић, *Дневник. Јавни живот*, IV, 27–28; М. Пирочанац, *Белешке*, 426.

[41] Вукашин Ј. Петровић, *Мемоари*, 131.

[42] Протојереј Алекса Илић постављен је за председника београдске Конзисторије с намером да разведе брак краља Милана и краљице Наталије. Пошто је он сматрао да за развод нема канонски оправданих разлога, разрешен је те функције, а краљ је молбу за развод упутио митрополиту.

[43] Прота Алекса Илић, „Из мојих доживљаја. Акт митрополита Теодосија о разводу брака између Краља Милана и Краљице Наталије", *Политика*, 28. мај 1931, стр. 1.

[44] *Српске новине*, бр. 223, 12. октобар 1888.

[45] Исто, бр. 225, 14. октобар 1888. „Питање о уставу бацио је краљ међу партаје да се међу собом гложе и коље, па у томе да забораве на краљицу и на развод брака и на то што су Скупштине распуштане и министарства мењана без довољно разлога...", Н. Крстић, *Дневник. Јавни живот* IV, 45.

Вест о разводу краљевског пара су из званичних новина преузели и страначки листови у Србији.[46] Ипак, страначка штампа није се усуђивала да претреса то питање све до абдикације краља Милана. По његовом одступању са престола и домаћа штампа је почела да пише о односима између бивших супружника; у почетку је то писање било уздржано, а потом, пошто је бивши владалац почео да улази у сукобе са појединим политичарима и партијама, неки страначки листови су размирице између бивших супружника почели да користе у својим обрачунима са краљем Миланом. Тако је у лето 1889, када се обележавало пет векова од Косовске битке, у јавност испливао сав „прљав веш" у вези с краљевом брачном парницом, који је до тада колико-толико скриван од јавности.[47]

Највећи део јавности осуђивао је краља Милана због намере да се разведе, сматрајући да је развод брака владарског пара штетан по јавни и државни интерес. Поред заузимања за општи интерес, политичка јавност је краљев развод брака искористила и као повод за политички обрачун са монархом, па се током брачне парнице сврстала на краљичину страну: „Радикали су, каже се, отворене присталице краљичине. И понајглавнији напредњаци изражавају се за краљицу... За либерале такође држи се да за краљицу".[48] И поред јавних моралних придика и осуда краљевог понашања, готово све политичке струје настојале су да из краљевог брачног удеса извуку за себе корист. У догађањима везаним за брачну кризу владарског пара представници политичке јавности су вукли потезе вођени сопственим партијским интересима и политичком рачуницом.[49] Политика стављања сопствених испред општих интереса најексплицитније је, ако је веровати Милану Пироћанцу, изражена у речима либерала Стојана Рибарца: „Ми либерали имамо интереса да се ова династија сруши, а развод брака између краља и краљице за то је врло подесан."[50]

*

Развод брака у великој мери је допринео абдикацији краља Милана. Неспособност да свој породични и приватни живот подреди општем, државном интересу коштала га је престола. Његовог сина и наследника та неспособност је коштала и престола и живота.

---

[46] *Српска независност*, бр. 101, 13. октобар 1888; *Видело*, бр. 119, 14. октобар 1888.

[47] Домаћа штампа прво је преузимала интервјуе које је краљ Милан давао страним листовима – бечкој *Преси*, лондонском *Тајмсу* итд, в. *Видело*, бр. 28, 5. март 1889; бр. 38, 17. март 1889; Објављивани су и чланци из стране штампе, као и реаговања српског пресбироа, види: *Видело*, бр. 29, 8. март, 1889, бр. 31, 13. март 1889; бр. 36, 24. март 1889; *Борац*, бр. 11–12, 17. август 1889; Милутин Гарашанин је у *Виделу* писао о несугласицама до којих је између краљевског пара дошло 1885, в. *Видело*, бр. 46, 19. април 1889; Потом је објавио и преписку коју је са краљем Миланом водио у августу 1888. по питању развода, в. *Видело*, бр. 54, 7. мај 1889.

[48] Н. Крстић, *Дневник. Јавни живот* IV, 39.

[49] Ј. Авакумовић, *Мемоари*, 267–281; *Застава*, бр. 133, 28. август 1888.

[50] М. Пироћанац, *Белешке*, 433. Либерали „вребају да се овом приликом користе и опет на владу дођу. Зато у питању брачне парнице апсолутно ћуте", Исто.

Приликом развода краљевског пара у јавности је у први план истицана потреба очувања државног интереса, грађанског морала и домаћих врлина. Али морал и врлине нису у довољној мери красили не само владаоца већ ни представнике грађанске и, нарочито, политичке јавности, па су појединачни и партијски интереси превладали над општим интересом. Питање краљевог приватног живота једно је од оних на којима су се најбоље огледала промењена друштвена схватања о краљевској власти. Она више није доживљавана као лична власт којом у потпуности располаже монарх, већ као колективно добро у чијем креирању и контроли треба да учествују сви грађани.

DOES ONLY A GOOD HUSBAND MAKE A GREAT RULER?
THE DIVORCE OF KING MILAN AND PUBLIC OPINION

by

Aleksandra Vuletić
The Institute of *History*, *Belgrade*
aleksandra.vuletic@iib.ac.rs

SUMMARY: This article explores the public attitude towards the divorce of King Milan. In the mid-1880s the divorce of the Serbian monarch became a key political issue which attracted attention of both the political and general public. The majority of the public sided with the queen, condemning the king for his moral impropriety. Political parties took the opportunity to further undermine the reputation of the unpopular monarch. Public opinion could not prevent the king from divorce but, in the end, negative publicity which had emerged in the divorce case contributed to his abdication.

KEYWORDS: King Milan, Queen Natalija, public opinion, marriage, divorce

UDC 32:929 Stojanović Lj.
329.23(497.1)
Оригинални научни рад

*Александар Лукић**

РЕПУБЛИКАНСКИ ПОГЛЕДИ ЉУБОМИРА СТОЈАНОВИЋА

САЖЕТАК: Љубомир Стојановић, научник и политичар, одлучно је прекинуо са монархијским обликом владавине у време Солунског процеса 1917, посвећујући се ширењу и остварењу републиканских идеја у политичком животу новостворене југословенске државе. У раду су приказане и анализиране републиканске идеје о којима је писао, за које се борио, и од којих није одустао ни онда када је постало јасно да нису остварљиве у југословенској монархији Карађорђевића. Рад је настао на основу необјављених извора похрањених у Архиву Српске академије наука и уметности, штампе и историографске литературе.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Љубомир Стојановић, идеје, република, федерација, држава, Југословенска републиканска странка.

Љубомир (Љуба) Стојановић (1860–1930), Ужичанин пореклом, „из невесињске" и „ратничке" Херцеговине, син Васе пушкара и мајке Саре, школовао се у Ужицу, Шапцу и Београду.[1] У Београду је на Великој школи

* Институт за новију историју, Београд: alukic85@gmail.com

[1] У српској историографији нема политичке биографије Љубомира Стојановића. Постоји велики број списа о његовом животу и раду, које је сам писао или његови савременици, као и више белешки у енциклопедијама, на основу чега је у историографији и објављено неколико радова. Сећања савременика су: Јован М. Жујовић, „О Љубомиру Стојановићу", *Српски Књижевни Гласник*, књ. XXX, бр. 5, 1. јули 1930, стр. 342–345; Љубомир М. Давидовић, „Сећања на Љубу Стојановића", Исто, стр. 345–349; Војислав С. Вељковић, Љуба Стојановић као јавни радник, Исто, стр. 355–357; Јаша М. Продановић, „Љубомир Стојановић", Исто, стр. 358–361; Александар Белић, „Љубомир Стојановић човек и научник", Исто, стр. 349–355; А. Белић, „Љубомир Стојановић", *Јужнословенски филолог,* књ. IX, Београд 1930, стр. 297–316; Владимир Ћоровић, „Љубомир Стојановић", *Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор*, књ. XI, св. 1–2, Београд 1931, стр. 1–29; Павле Поповић, „Сећања на Љубомира Стојановића", Исто, стр. 30–44; Милан Решетар, „Из писама пок. Љуб. Стојановића", Исто, 45–53; Милан Грол, *Из предратне Србије. Уписци и сећања о времену и људима*, Београд 1939, стр. 107–122; Урош Јонић, „Љубомир Стојановић", *Годишњица Николе Чупића*, књ. XL, Београд 1931, стр. 170–185; Милан Јовановић-Стојимировић, *Портрети према живим моделима*, Нови Сад – Сремски Карловци 1998, стр. 83–86; Историографски радови о деловању Љубомира Стојановића: Dragovan Šepić, „O misiji Lj. Stojanovića i A. Belića u Petrogradu 1915. godine", *Zbornik Historijskog instituta Jugoslavenske akademije*, knj. 3, Zagreb 1960, str. 449–497; Александар Младеновић, „Запис о Љубомиру Стојановићу", *Ужички зборник*, књ. IX (1980), стр. 21–27; Драгоје Тодоровић,

завршио Историјско-филолошки факултет, да би потом наставио да се усавршава као државни питомац у Бечу, Петрограду, Берлину и Лајпцигу, где је стекао завидно филолошко и лингвистичко знање. Припадао је оној генерацији која је, помогнута млађим нараштајима и заједно са њима „осуђена на... политичку и националну борбу", са великим успехом настављала започето дело ослобођења српског народа.[2] Напокон, њихов напор био је крунисан победама у балканским и Првом светском рату, остварењем идеје ослобођења и уједињења највећег дела српског народа у новоствореној југословенској држави.

Са јаким осећајем за правду и морал, за које су му савременици увек одавали признање и које му ни најљући политички противници нису спорили, Љуба Стојановић није могао, као ни генерације блиске његовој, да остане изван политике у коју су га уводиле жеље за остварењем већих друштвених слобода и права српског народа.[3] Савременик и поштовалац Милан Грол сећао се да је он „орловским стремљењем, високо и право... био рођен само за политику широких замаха, националну и моралну. Две побуде, национална и морална, биле су му главне... У демократизму Стојановићевом морални моменат..." био је „изнад социјалног, у идејама о слободи... битнија заштита достојанства човековог него његових интереса."[4] Александар Белић, један од ученика Љубе Стојановића, приметио је да је „његова љубав према народу и његово схватање дужности према земљи одлучивало... о

„Љубомир Стојановић на професорском испиту", Исто, стр. 29–78; Љубинка Трговчевић, „Јован Цвијић и Љубомир Стојановић о будућој југословенској држави. Преписка из 1917. и 1918. године", *Годишњак града Београда*, књ. XXXVII, Београд 1990, стр. 193–205; Mira Radojević, „Ljubomir Stojanović u Prvom svetskom ratu", *Istorija XX veka*, br. 2/2000, str. 9–29; *Љубомир Стојановић – живот и дело*, зборник радова, Ужице 2002; Љ. Трговчевић, „Идеје Љубомира Стојановића о будућој југословенској држави током Првог светског рата", *Глас Српске академије наука и уметности*, бр. CDXV/2010, књ. 26, стр. 81–93. У Ужицу је 2002. у оквиру Учитељског факултета одржан научни скуп о Љубомиру Стојановићу, на основу чега је објављен зборник радова *Љубомир Стојановић – живот и дело*, у коме је нагласак стављен на његово филолошко и књижевно стваралаштво, а у само два чланка је приказано политичко деловање. Богумил Храбак уопштено је приказао и анализирао политичку делатност Љубомира Стојановића (Богумил Храбак, „Љубомир Стојановић – политичар", *Љубомир Стојановић – живот и дело*, зборник радова, стр. 365–389). Митар Миљановић је, само на основу појединих делова политичких списа српског филолога и без ширег контекста, тенденциозно закључио да се „Љубомир Стојановић у потпуности уздржава од тога да укаже на несумњиву чињеницу да су Срби на челу са династијом Карађорђевића увелико криви за оно што их је своједобно снашло у односима са Хрватима, али у становитом смислу и за оно што их у тим односима сналази у последњем десетљећу 20. столећа", те да је „повијесна истина, да се Стојановић у појединим ставовима у овој књижици (Љубомир Стојановић, *Срби и Хрвати*, Београд 1928. – прим. Александар Лукић) опасно приближава хрватским (шовинистичким) ставовима Стјепана Радића и антисрпским ставовима и опредељењима Коминтерне и КПЈ као секције у њеном саставу" (Митар Миљановић, „Политички списи Љубомира Стојановића", зборник радова *Љубомир Стојановић – живот и дело*, стр. 389–399).

[2] M. Radojević, н. д. , str. 11.

[3] Као пример политичког морала и принципијелности Љубе Стојановића савременици су често наводили чињеницу да је, као председник српске краљевске владе на челу самосталског кабинета 1905–1906, он „први у нашој историји спровео тако слободне изборе да је влада остала у мањини" (Драгољуб Јовановић, *Медаљони*, књ. III, Београд 2008, стр. 87).

[4] Милан Грол, н. д., стр. 115–117.

правцу који ће дати и своме животу и раду."[5] Иако га је од политике одбијала „безобзирна и несавесна демагогија" Народне радикалне странке (НРС) у политичком животу обреновићевске Србије, ипак је први пут у политику ступио, „са резервом", у време „владановштине" 1897, гласајући управо за радикалске кандидате, јер је радикална странка, „каква је да је, тада била боља од осталих."[6] Од Ивањданског атентата на краља Милана Обреновића 1899. и суровог прогона радикала Љубомир Стојановић потпуно се посветио политици. У друштву са Јашом Продановићем, Јованом Жујовићем, Љубомиром Живковићем, Љубомиром Давидовићем, Радојем Домановићем и другим незадовољницима опортунистичком политиком НРС и њених вођа (у првом реду Николе Пашића), одвојио се убрзо после Мајског преврата 1903. од партије и основао Самосталну радикалну странку (СРС). Већином срж ондашње интелектуалне елите, самостални радикали су се прогласили „моралном жандармеријом" и истакли захтев за чишћење јавног живота од корупције, непоштења, неначелности. У страначки програм унели су и остварење идеје југословенства, коју је тада прихватио и Љуба Стојановић. Због ретко виђене принципијелности, доследности и политичког поштења он је био међу најужим вођством СРС, од њеног оснивања па све до јануара 1912.[7] Тада је, незадовољан што је у клупској већини све више „вејао опортунистички дух", а странка „почела губити своју начелну основицу... са треском и увредом" поднео оставку на све партијске функције.[8]

Без обзира на својевољно удаљавање од страначког вођства, Љуба Стојановић није престао да се интересује за политичке и националне послове. У балканским ратовима учествовао је као добровољац у Ибарској војсци, док је у Првом светском рату неко време био у важним мисијама српске краљевске владе. После ратног пораза Србије у јесен и зиму 1915. и изгнанства њене политичке елите и војске, није се безусловно укључивао у нове задатке које му је предлагала српска влада. У фебруару 1916. одбио је да иде у мисију у Шведску, а у априлу исте године поново у Русију.[9] Ратни пораз, дотадашња политика Николе Пашића и коначно Солунски процес 1917. убрзали су његово опредељење да јавно иступа као Републиканац. После рата вратио се у Србију и у новој држави, заједно са Јашом Продановићем, основао 1920. Југословенску републиканску странку (ЈРС), чији је председник остао све до смрти 1930.

Љубомир Стојановић је, са њему својственом енергијом, у политичком животу новостворене Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца (СХС) проповедао републиканске идеје и борио се за њихово остварење. Будући да је имао огроман ауторитет, његово мишљење и погледи изазивали су пажњу јавности

---

[5] А. Белић, „Љубомир Стојановић", Нав. дело, стр. 312–313.

[6] M. Radojević, „Ljubomir Stojanović u Prvom svetskom ratu", str. 12.

[7] Бављење политиком Љубомир Стојановић је крунисао теоријским приказом и анализом система државне управе у Краљевини Србији. Оштроумно је уочио главне недостатке парламентарне владавине и указао на њих, у првом реду на створено и неконтролисано партијско чиновништво које је својим радом штетило и странкама из којих је потицало (Љ. Стојановић, *О државним чиновницима*, Београд 1911).

[8] M. Radojević, n. d., str. 13–15.

[9] D. Šepić, „O misiji Lj. Stojanovića i A. Belića u Petrogradu 1915. godine", Zbornik Historijskog instituta JAZU, 3, 1960, str. 449–497.

међуратне југословенске државе. У оквиру републиканских идеја разматрао је проблеме демократије, парламентаризма и државности, трагао за њиховим решењима и отворио нека суштинска питања. Ови проблеми били су саставни део политичке теорије и стварности већине европских држава, чиме се шеф ЈРС укључио у знатно ширу расправу, дајући јој свој допринос. У дуготрајној и наизглед узалудној борби неретко је прозиван од политичких неистомишљеника, који су му углавном пребацивали да он својим залагањем за републику не схвата политичке околности у којима се после Првог светског рата нашао српски народ, те ни интересе тог народа.[10]

Веселин М. Вукићевић, јагодински судија и један од његових политичких противника, поручивао му је 1927. у загребачком часопису *Нова Европа*,[11] између осталог, да је његово „републиканство било до Рата, једна логична и виша форма демократије", али у време Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца „г. Стојановић наседа радикалима: детронирани конвентовци вичу 'да је народ јачи од сваке власти', а Г. Стојановић очекује личну корист од борбе која би се повела између 'божанског' права владаочева и 'природног' права народа, због поремећене равнотеже. Ту нема ни логике ни проницљивости. Узмимо да су ови избори дали Г. Стојановићу преко 150 присталица у Скупштини – ни тада облик владавине не би био промењен у држави".[12] Пошто је Веселин Вукићевић „упутио неколико речи" на његову „личну адресу", Љуба Стојановић није остао дужан одговора, у ком је одредио и свој однос према идеји републиканства, коју је заступао у Краљевини СХС од њеног настанка 1918. Нагласио је да је и пре Првог светског рата сматрао да је „републиканство једна логична и виша форма демократије", али да се није за њега борио у Краљевини Србији, јер је до 1906. веровао да се и у монархији „може доћи до демократије". Али, писао је, „иако сам се разочарао, мирио сам се са монархијом, јер нам је за вратом била

---

[10] Никола Станаревић, угледни економиста и један од првака ЈРС, забележио је да је Љуба Стојановић био свестан тренутне неактуелности републиканизма међу српским народом, на коју је указао на партијском конгресу у Параћину 1927. Упркос непопуларности идеје, шеф Републиканаца није одустао од републиканизма, уверен да они својом борбом стварају услове за неке потоње политичке генерације (Никола Станаревић, *Југословенска републиканска странка I (оснивање и њен рад до 1941)*, Архив Српске академије наука и уметности, Заоставштина Николе Станаревића, 14329).

[11] Часопис *Нова Европа* заступао је реорганизацију европских држава на принципима демократије и национализама. Сарадници окупљени око часописа били су уверени да су створени Југословени и да је требало стварати Југославију. У програму је истицано да је Југославији била неопходна „европеизација". Међу оснивачима часописа налазили су се Јован Цвијић, Јосип Смодлака, Иван Мештровић, Матија Мурко, Иван Пријатељ, Марко Решетар, Милан Грол, Веселин Вукићевић. За уредника је био изабран Милан Ћурчин. Часопис је излазио од септембра 1920. У оквиру унутрашње политике Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца/Југославије *Нова Европа* је тражила аутономију на локалном и среском нивоу и давање већих административних слобода општинама и градовима. Југословенство је било идеолошка полазна тачка, под чиме су подразумевани јединство Срба и Хрвата и блиске везе са Словенцима. У ту сврху, као део идеолошког правца, водило се рачуна о равномерној заступљености ћирилице и латинице у издањима часописа (Љубомир Петровић, *Југословенска држава и друштво у периодици*, Београд 2000, стр. 41–54).

[12] Веселин М. Вукићевић, „Модерна држава и њено уређење (на адресу Г. Љ. Стојановића)", *Нова Европа*, књ. XVI, бр. 8, 26. октобар 1927, стр. 249–253.

Аустрија, а од апсолутистичке Русије очекивали смо да нас (и у своме интересу) заштити."[13]

Међутим, завршетком Првог светског рата престале су да постоје велике монархије и царевине. У већини новостворених европских држава наступала је нова „ера република", и Љубомир Стојановић се јавно заложио да нова југословенска држава буде уређена као федеративна република, зато што је веровао „да се само у републици може развити права демократија", и што је био убеђен да би „кроз њу" Срби „не само учврстили... државну заједницу с Хрватима и Словенцима, него је евентуално и проширили."[14]

У полемици са Веселином Вукићевићем Љубомир Стојановић је, између осталог, одговорио и на питање због чега је и када постао републиканац. Очигледно, на његово републиканско опредељење утицали су политички живот у Краљевини Србији и спољнополитичке прилике у Европи/свету крајем Првог светског рата. Све израженије недемократско понашање регента Александра Карађорђевића, током Солунског процеса 1917. и после њега, у политичком животу Краљевине Србије било је један од кључних момената у јавном иступању и залагању Љубомира Стојановића за идеју републиканизма и успостављања републиканског федеративног облика будуће државе југословенских народа.[15]

С друге стране, Сједињене Америчке Државе, једна од највећих и најмоћнијих држава на свету, такође су биле република. У оно време идеја републиканизма је нагло напредовала и у једном броју европских држава. Између осталог, остварила се, у совјетском облику, и у Савезу Совјетских Социјалистичких Република. Такође, у јесен 1918. у Централној Европи су осниване већином републике, било совјетске било грађанске, на рушевинама немачког и аустроугарског царства (на пример совјетске републике у Немачкој и Мађарској, грађанске у новооснованој Чехословачкој и Аустрији, потом и Вајмарска република у Немачкој).[16] Љубомир Стојановић сматрао је

---

[13] Љубомир Стојановић, „Још о уређењу наше државе", *Нова Европа*, књ. XVI, бр. 11–12, 26. новембар 1927, стр. 381.

[14] Исто, стр. 381.

[15] Уверен, као и Јаша Продановић, његов пријатељ и будући колега у Југословенској републиканској странци, да је Солунски процес била „унапред смишљена завера да се невиним људима одузму главе", Љубомир Стојановић се више није двоумио око питања монархије или републике. Већ у току Солунског процеса 1917. сматрао је да монархију у Србији треба уклонити, као и „зликовачки и коруптивни монархистичко-фузионашки режим" који ју је подржавао, све у циљу „правилног и практичног решења великог проблема" будућег југословенског унутрашњег уређења. Видно разочаран дешавањима на бојиштима Европе и у политичком животу српске државе у изгнанству, будући вођа српских републиканаца писао је Николи Стојановићу, Србину из Босне и члану Југословенског одбора: „... ја сам сасвим изишао из политике и немам више политичких другова, а ново друштво у оваквим приликама не склапа се... Сви смо још у старим политичким идејама и партијама, и сви гледамо само како ћемо проживити ово време у иностранству. Нека нам је Бог и Вилсон у помоћи. А по нашем раду – зло по нас." Драгољуб Јовановић је оценио касније да је Љуба Стојановић „до те мере осудио Александров Солунски процес да је спровео још једно цепање некадашњих радикала и основао Републиканску странку" (*Сиоменица Јаше М. Продановића*, Београд 1952, стр. 184; Писмо Љубомира Стојановића Николи Стојановићу од 29. XI/12. XII 1917. и 15/28. VII 1918, Архив САНУ, Заоставштина Николе Стојановића, 10713/1–4; Д Јовановић, н. д., стр. 87).

[16] Андреј Митровић, *Време нетрпељивих. Политичка историја великих држава Европе (1919–1939)*, Београд 2012, стр. 17–52.

да се успешно југословенско уједињење и утемељење могло извршити стварањем федеративне републике југословенских народа по угледу на државно уређење САД. Његово одушевљење државним уређењем велике северноамеричке републике приметно је већ у преписци са Николом Стојановићем и Јованом Цвијићем из 1917. и 1918, као и у његовој каснијој борби за остварење републиканске идеје путем јавних предавања, беседа, брошура, штампе и периодике у политичком животу Краљевине СХС/Југославије.[17] Поред Љубомира Стојановића, неколицина српских научника и политичара такође је током рата развила одређене републиканске погледе на облик уређења будуће државе југословенских народа. Међу њима су се издвајали Јован Цвијић и више првака Самосталне радикалне странке – Јован Жујовић, Јаша Продановић, Божидар Марковић, Милан Грол.[18]

Пошто се у августу и септембру 1918. назирало окончање четворогодишњег крвавог ратовања у корист сила Антанте и њихових савезника, остварење југословенског уједињења више није изгледало немогуће, посебно од лета 1918, кад су се САД одрекле одржања Аустроугарске у Европи. Понесен повољним вестима о успешном напредовању српске и савезничких војски на Солунском фронту, ни Љубомир Стојановић више није сумњао у могућност настанка самосталне југословенске државе. Јовану Цвијићу је писао да је „Југославија... ту", и предлагао да се тадашња српска опозиција и научна елита „концентрише" и изађе спремна пред наступајуће велике догађаје.[19] И тада, у време стварања југословенске државе 1918/19, а поготово касније, у југословенској монархији, Љубомир Стојановић је испред расправе о облику и форми државног уређења увек прво истицао да би требало да су сви „на чисто са главним питањем: желе ли Срби, Хрвати и Словенци да живе у једној заједници, у једној... држави."[20] „Ја држим", био је

---

[17] Проучавајући улогу српске и југословенске интелектуалне елите у стварању југословенске државе, ставове Љубомира Стојановића о њеном уређењу анализирала је у својим радовима Љубинка Трговчевић (Љ. Трговчевић, *Научници Србије и стварање југословенске државе 1914–1920*, Београд 1986, стр. 235–239, 259–265; Иста, „Јован Цвијић и Љубомир Стојановић о будућој југословенској држави. Преписка из 1917. и 1918. године", стр. 193–205; Иста, „Идеје Љубомира Стојановића о будућој југословенској држави током Првог светског рата", стр. 81–93). На њихов значај за изучавање југословенске идеје указала је и Мира Радојевић (M. Radojević, „Ljubomir Stojanović u Prvom svetskom ratu", str. 25–27; Иста, *Научник и политика. Политичка биографија Божидара В. Марковића (1874–1946)*, Београд 2007, стр. 320–325).

[18] Љ. Трговчевић, *Научници Србије и стварање југословенске државе 1914–1920*, стр. 260–265. После рата, међутим, само је мањи део самосталаца пришао Љубомиру Стојановићу приликом оснивања Југословенске републиканске странке 1920, док је већи, предвођен Љубомиром Давидовићем и Миланом Гролом, основао ЈДС и определио се за монархијски облик државног уређења нове југословенске државе (М. Радојевић, *Научник и политика. Политичка биографија Божидара В. Марковића*, стр. 323–328).

[19] Писмо Љубомира Стојановића Јовану Цвијићу од 28. IX/11. X 1918, Архив САНУ, Заоставштина Јована Цвијића, 13484; Љ. Трговчевић, „Идеје Љубомира Стојановића о будућој југословенској држави током Првог светског рата", стр. 88. Богдан Поповић је у исто време такође писао Слободану Јовановићу о потреби добре организације и „јаке акције" српске интелектуалне елите и опозиције у новонасталим околностима у Лондону (Писмо Љ. Стојановића Ј. Цвијићу од 29. VIII/5. IX 1918, Архив САНУ, Заоставштина Ј. Цвијића, 1235/4).

[20] Љ. Стојановић, *Неколике мисли о нашем новом државном уређењу*, Београд 1919, стр. 8–9; Исти, *Републикански погледи на неколико савремених питања*, Београд 1920, 10–11;

уверен дуго времена, „да... сваки разуман Србин, Хрват и Словенац ’жели’... ако ни због чег другога, а оно из природног нагона за самоодржањем”. По његовом мишљењу, само уједињени југословенски народи могли су да очувају „задобивену слободу” и не падну опет у „ропство”, у ком су дуго времена били.[21]

Залагање за образовање федеративне републике југословенских народа Љубомир Стојановић је образлагао чињеницом да је „културни ниво” три југословенска народа „врло неједнак... у разним крајевима”.[22] Срби, Хрвати и Словенци од свог насељавања у „ове крајеве не само да никад нису били сви у једној држави, него ни сами Срби нису никад сви били уједињени у једну државу”. Јер, историјски развитак сва три народа кроз дуг временски период био је или независан међусобно, или су били „подјармљени”, под влашћу несловенских народа, што је условило „под утицајем разних вера и разних култура различан народни менталитет”. Стога се приликом полагања основа новог државног уређења није смело пренебрегавати да се у тренутку уједињења код једног народа већ била стекла „свест о његовој индивидуалности, посебној култури, књижевности”, те посебна интелигенција, што се све „лако... не заборавља и не напушта”.[23] Није губио из вида ни верске поделе сродних југословенских народа, које су такође утицале на образовање „различитог менталитета између православних Срба с једне

Љубомир Стојановић, Јаша Продановић, *Републикански погледи на српско-хрватско питање*, Београд 1922, стр. 2–5. Међутим, већ од средине 1923. Љубомир Стојановић је, не одустајући од идеје републиканизма, све више сумњао у искреност жеље Хрвата и Словенаца да живе у заједничкој држави са Србима, и то јавно и образлагао (Lj. Stojanović, „Još o ulozi Srba”, *Nova Evropa*, knj. X, br. 15, 21. novembar 1924, str. 457–463; Љ. Стојановић, „Још о ’Српском питању’”, Isto, knj. XII, br. 14, 11. novembar 1925, стр. 413–427; Lj. Stojanović, „Još jednom o ’srpskom pitanju’”, isto, knj. XVI, br. 5, 11. septembar 1927, str. 137–139; Љ. Стојановић, *Срби и Хрвати*, Београд 1928).

[21] Љ. Стојановић, *Неколике мисли*, стр. 9–10. Љубомир Стојановић је често наглашавао, као и већина српских државника и политичара, да су Југословени и „сви скупа још... врло малобројни према неким појединим суседима, а шта би тек представљали да се поцепа[ју]”, али је за разлику од осталих српских водећих политичких чинилаца био први који је отворено примећивао да су „најновији појави” показивали како „тамо (у Хрватској и Словенији – прим. аутора) није баш све тако једнодушно за заједницу”, те предлагао да, уколико би се „преко сваког очекивања... за 10 до 15 година... показало да Хрвати и Словенци нису... у практици... задовољни... и да је то за њих незгодно”, саветовао „нека се издвоје”, и да „останемо у миру и љубави, као што [су] се раздвојили Шведска и Норвешка” (*Република*, бр 30, 30. III 1920, стр. 1). Милош Ковић је у својим истраживањима утицаја западноевропских политичких идеја на српску интелектуалну елиту окупљену око часописа *Српски књижевни гласник* 1901–1914. посебно нагласио утицај идеје о потреби што бројније и веће нације зарад успешног одржања државе у светском поретку и супротстављања завојевачким тежњама великих сила, у случају Србије и Срба супротстављања Аустроугарској (Милош Ковић, *Западноевропске политичке идеје у „Српском књижевном гласнику” 1901–1914*, магистарска теза у рукопису, одбрањена 2003. на катедри за Општу историју новог века Филозофског факултета Универзитета у Београду).

[22] Писмо Љ. Стојановића Ј. Цвијићу од 29. VIII/11. IX 1918, Архив САНУ, Заоставштина Ј. Цвијића, 13484.

[23] Љ. Стојановић, *Неколике мисли*, стр. 12. „Ко погледа на нашу прошлост – а садашњица је резултат прошлости – пре се чудити како би се показала једнодушност за заједницу” (Љ. Стојановић, „Централизација и децентрализација државне управе”, *Република*, 27. III 1920, стр. 1).

и католичких Срба и Хрвата са Словенцима с друге стране", и са „Мухамеданцима", који су 1918. за њега представљали „нешто треће". Касније је тврдио да је Срба било „од три вере, православних, мухамеданаца и католика",[24] не издвајајући „мухамеданце" посебно, јер је сматрао да вера не може бити обележје народности.[25] Није порицао да је требало подстицати оно што је југословенске народе спајало, али је упозоравао да је било пуно ствари које су их раздвајале и чиниле непознатим једне другима. Политичко уједињење Југословена дошло је пре духовног, које се није могло остварити „напречац, једном одлуком, једним законом", већ дуготрајним и напорним радом.[26]

Међутим, ако је за свест о духовном јединству било потребно време, свест о државном јединству се могла „постићи врло брзо". „Кад могу у Швајцарској", писао је Љубомир Стојановић, „да живе у заједници три народа, са три различита језика и који имају сваки иза леђа крупне и напредне државне јединице свога рода и језика, па опет не теже да к њима приљубе (а све захваљујући своме федеративном систему), како не би могли" југословенски народи „са готово истим језиком, а без икаквих спољних центара којима би могли гравитирати".[27] Закључивао је да је тадашњим југословенским приликама више одговарала децентрализована државна заједница уређена на федеративном принципу. „Треба само", писао је, „смислити државно уређење... у којем ваља озбиљно водити рачуна о осећајима" и менталитету Срба, Хрвата и Словенаца, „практично" избећи све што је ту осетљивост могло да увреди,[28] и тако „постићи да у њему буду потпуно задовољни... и Срби и Хрвати и Словенци".[29] У новој државној заједници са Србијом, Хрвати и Словенци требало је да „осете да су заиста своји господари, а не да су једну управу заменили другом."[30]

Између концепта „једноставне државе са једним законодавним парламентом и широким областним аутономијама", односно унитарне државе и „чисте федерације", Љуба Стојановић се определио за другу варијанту могућег југословенског државног уређења.[31] Полазећи од чињенице да је држава „само онда јака и стабилна... ако почива на стварности", дао је предност

---

[24] Љ. Стојановић, „Централизација и децентрализација државне управе", стр. 1.

[25] Исти, *Неколике мисли*, стр. 14.

[26] Исти, „Централизација и децентрализација државне управе", стр. 1.

[27] Писмо Љ. Стојановића Ј. Цвијићу од 29. VIII/11. IX 1918, А САНУ, Заоставштина Ј. Цвијића, 13484.

[28] О нетактичним поступцима одлучујућих српских политичких чинилаца према политичким осећајима Хрвата у време стварања заједничке државе писао је током 1922. и научни и јавни радник Душан Пелеш, Србин из Хрватске („Анкета о српско-хрватским односима (XI). Душан Пелеш", *СКГ*, књ. VII, бр. 1, 1. септембар 1922, стр. 47–53).

[29] За разлику од већине осталих политичких првака Краљевине СХС, Љубомир Стојановић није поистовећивао државно јединство и народно јединство. Схватао их је као „две ствари, а не једну" и више пута тврдио да је прво требало решити државно јединство, „ону која је главна", и коју је било „могуће одмах решити", док је народно јединство требало „оставити времену да га оно решава" („Анкета о српско-хрватским односима (VI). Љубомир Стојановић", *СКГ*, књ. VI, бр. 4, 16. јун 1922, стр. 287).

[30] Љ. Стојановић, *Неколике мисли*, стр. 13.

[31] Љ. Трговчевић, „Идеје Љубомира Стојановића о будућој југословенској држави током Првог светског рата", стр. 89.

републиканском федеративном наспрам монархијског унитаристичког облика државног уређења.[32]

Љубомира Стојановића је горе изложена стварност упућивала на образовање једноставне децентрализоване државе на демократској основи, у којој би сви Срби, Хрвати и Словенци били равноправни грађани, заједно са „свима туђим народностима, које се затеку на државној територији". Како је било немогуће „географски оделити" Србе и Хрвате, а поготово Хрвате и Словенце, да би се створиле три савезне државе, предлагао је да се у почетку од тадашњих историјских области (Србије, Црне Горе, Босне и Херцеговине, Далмације, Истре, Хрватске са Славонијом и Сремом, Бачке и Баната)[33] образују федеративне јединице савезне државе („самоуправне покрајине").[34] Заједнички државни послови требало је да буду војска, спољна политика, финансије, саобраћајнице, „јединство у економским односима према другим државама", царина и „закон... још који према потреби."[35]

Према замисли Љубомира Стојановића, поступак образовања нових самоуправних покрајина могао је да се покрене на основу захтева одређеног броја посланика у централној Народној скупштини.[36] У том случају Скупштина је требало да спроведе изборе у срезовима (котарима) из којих су поменути посланици потицали, а према одлуци већине пуноправних бирача основала би се нова самоуправна покрајина (са више од пола милиона становника). Такође, предлагао је могућност одвајања појединих суседних срезова или њихових делова од једне области и прикључивање другој, поделу области на две („ако имају одређени број становника") или њихово спајање у једну.[37]

---

[32] Залажући се за образовање федеративне југословенске републике, Љубомир Стојановић је полазио и од негативног искуства других великих монархија, попут Аустрије, Немачке и Русије, којима је узрок пропасти налазио „баш у основним уређењима тих држава, а не у оваким или онаким законима, или у политичким партијама". Страховао је да се нешто слично не догоди и југословенским народима ако буду „на неприродним и нерационалним основама" засновали своју „младу државу" (Љ. Стојановић, *Неколике мисли*, стр. 9).

[33] Писмо Љ. Стојановића Ј. Цвијићу од 28. IX/11. X 1918, Архив САНУ, Заоставштина Ј. Цвијића, 13484. Љ. Трговчевић, *Научници Србије и стварање југословенске државе 1914–1920*, стр. 262; Иста, „Идеје Љубомира Стојановића о будућој југословенској држави током Првог светског рата", стр. 89.

[34] Критикујући недостатке централизоване државе, Љубомир Стојановић је и октобра 1918. и касније увек чврсто стајао на становишту да је у новој заједници Србија морала бити уређена на демократској основи. Међутим, уређена на демократском принципу у једноставној држави, ризиковала је да нови крајеви преузму државну управу, што није желео зато што није веровао у њихову државотворну свест и способност. Такође, централизовано уређена једноставна држава носила је опасност да сви Срби мајоризирају Хрвате и Словенце, чиме би им „натурили своју вољу, што би... њих вређало, и не би" уживали „праву слободу". Предвиђао је раздоре и протесте, уместо јединства расцеп и одвајање, односно била би створена „нова Аустрија" (Писмо Љ. Стојановића Ј. Цвијићу од 28. IX/11. X 1918, Архив САНУ, Заоставштина Ј. Цвијића, 13484).

[35] Љ. Стојановић, *Неколике мисли*, стр. 13–14; Љ. Трговчевић, *Научници Србије и стварање југословенске државе 1914–1920*, стр. 262–263; Иста, „Идеје Љубомира Стојановића о будућој југословенској држави током Првог светског рата", стр. 89.

[36] Љ. Трговчевић, „Идеје Љубомира Стојановића о будућој југословенској држави током Првог светског рата", стр. 89.

[37] Поборници централистичког државног уређења истицали су као највећу сметњу федерализацији државе њено унутрашње разграничење, с обзиром на то да су Срби и Хрвати били „јако измешани". Све до политичког сукоба ЈРС са Хрватском републиканском

Самоуправним покрајинама остављао је да саме бирају „своје гувернере и... своју скупштину", која би доносила законе за регулисање послова у оквиру своје области, разрезивала на становнике „дажбине ради покрића" трошкова обласне администрације и издржавања обласних установа. Како донети закони у једној области не би штетили другој, њихову контролу требало је да врши нарочити државни суд, чије би одлуке биле извршне.[38] Овако децентрализована држава требало је да ослободи централну управу великог броја ситних покрајинских послова који су је могли снаћи у новоствореној држави, уклони могуће и већ тада изгледно стварање великог и скупог бирократског апарата, иначе неопходног за функционисање строго централизоване државе.

Образлажући недостатке централизоване државе Љуба Стојановић је указивао, између осталог, на то да у њој једно место постаје центар свих дешавања, док сва друга остају „паланке". С друге стране, предвиђао је да ће у федеративној децентрализованој југословенској републици међусобна „утакмица појединих чланица федерације у просвети,... агрикултури... индустрији... и... политичким слободама" позитивно утицати на културни развитак, напредак и изједначавање југословенских народа са другим „напредним народима" у Европи.[39] Напослетку, „специјалан српско-хрватски разлог" налагао је стварање децентрализоване државе: „Нећемо се", писао је Љубомир Стојановић, „један другом наметати... свађати и један другом пребацивати да једни другог експлоатишемо, нећемо један другом бројити залогаје... Чист рачун, дуга љубав".[40]

Монархија, било уставна, било уставно-парламентарна, представљала је „свуда више мање прикривен апсолутизам са извесним ограничењима".[41]

сељачком странком 1923. и све изразитијег отвореног претварања ХРСС у хрватски националистички покрет под вођством Стјепана Радића, Љубомир Стојановић одговарао је да је питање разграничења „најлакше решити плебисцитом", држећи да граница „при том не би била 'стратегијска'... јер... не би била *државна*, већ *унутрашња аутономна* граница". Односно не „разграничава се српска држава од хрватске државе, већ српска аутономија од хрватске... нема засебних држава, већ једна заједничка" („Анкета о српско-хрватским односима (VI). Љубомир Стојановић", стр. 288). Међутим, од 1924. и све већег национализма хрватских политичких првака окупљених око ХРСС (након признања Монархије 1925. од стране Хрватске сељачке странке) и њихових захтева за јасним омеђивањем и издвајањем у посебну државну формацију дела југословенске територије коју су сматрали хрватском (линија од Земуна до Котора), упозоравао их је да су „врло нетактични", јер су онда Срби могли рећи да је хрватска граница на реци Купи (Љ. Стојановић, *Срби и Хрвати*, стр. 15).

[38] Љ. Стојановић, *Неколике мисли*, стр 16–17.

[39] „Ако се брзо не просветлимо", упозоравао је Љубомир Стојановић, „нећемо моћи издржати у конкуренцији са осталим напредним западним суседима". Посебан српски разлог који га је 1918. упућивао на потребу устројства децентрализоване државе било је питање Вардарске Македоније, за коју је страховао да је велике силе не доделе Бугарској на конгресу мира. Будући да Србија у децентрализованој држави „ништа не добија", није очекивао да било која велика сила „донесе на конгресу мира одлуку, по којој би намучена, опустошена, обезљуђена и савезу верна Србија изишла из рата окрњена на рачун Бугара, отворених непријатеља Ентанта" (Писмо Љ. Стојановића Ј. Цвијићу од 28. IX/11. X 1918, Архив САНУ, Заоставштина Ј. Цвијића, 13484). По завршетку Првог светског рата и укључивању целе Вардарске Македоније као дела територије предратне Краљевине Србије у састав Краљевине СХС/Југославије, овај страх шефа српских републиканаца више није био толико актуелан.

[40] Љ. Стојановић, *Неколике мисли*, стр. 20.

[41] Иступајући против парламентаризма и уставне парламентарне монархије, између осталог је у прилог својих ставова наводио речи руског цара Николаја I Романова: „Знам

За Љубомира Стојановића је „све... то с демократске тачке гледишта" представљало „празан разговор као и теорија о 'божанском праву владалаца'." У суштини, била је „по среди само борба између народа (демократије) за слободу и самоопредељење с једне, и апсолутизма владаочевог с друге стране". Уставност је била „врло провидно покривен апсолутизам", док је парламентарност, наводећи речи Вука Стефановића Караџића, оценио као „то исто само мало другачије". Такав однос између народа и владаоца у оба система приказао је народном пословицом: „О Турчине, за невољу куме! – А ти, Влаше, силом побратиме".[42] На тврдње присталица парламентарних и уставних система да су се за време рата политички кабинети Француске и Енглеске показали „много више дорасли" ситуацији него чиновничке владе Немачке и Аустрије, одговарао је одрично. У ствари, једино је француска војска „била на висини задатка", док су парламентарне владе Француске и Енглеске починиле „толико погрешака да се човек управо мора чудити" како су победиле у рату. С друге стране, стручна немачка влада, радећи пола века на припреми освајачког рата, показала је савршенство од организације.[43]

Поредећи у начелу право народа на власт са правом монарха, Љуба Стојановић је закључио да је монархија сасвим супротна једном од основних демократских принципа – праву народа да може на извесно време да бира „државног поглавара за управну и извршну власт, и своје представнике за законодавну, да би могао њихов рад контролисати, и од времена на време у тој их дужности или утврђивати, или другим замењивати".[44] Навео је још неколико општих разлога због којих је био против монархијског облика управе: старосно ограничење монарха – на највишем државном положају требало је да буде „човек у зрелом добу, кад је његова способност најјача", потом да је један од „најспособнијих и најчеститијих људи", што је у монархијама било ретко, због чега су постојали добри монарси, али не и добре монархије. Европско и српско искуство показивало је да су се у уставној парламентарној монархији владари у већини случајева борили да „прошире" своју

шта је република – ено је у Америци; знам и шта је апсолутизам – држим га ево у руци, али шта је уставна монархија, то не знам, ако не буде лаж" (Љ. Стојановић, *Неколике мисли*, стр. 19). Парламентаризам као један од облика политичких режима заснован је на „специфичном типу поделе власти", у правној и друштвеној теорији познат као „мека" подела или „сарадња" легислативе и егзекутиве – представља такав тип представничке владе у коме између номиналног и стварног међусобног односа уставних органа постоје разлике, чак противуречности. Према уставу, законодавно тело/парламент и правно неодговорни шеф државе равноправно деле законодавну и буџетску власт, док је извршна власт у искључивој надлежности шефа државе. Парламентарни режим, међутим, подразумева да се шеф државе у дужем трајању уздржава од слободне употребе својих уставних прерогатива, иако њихово нормативно постојање, исто као и када је у питању законодавна и буџетска власт парламента, чини правну претпоставку овог режима. Током XIX и поготово у првим деценијама XX века у политичкој теорији и пракси се водила полемика око тога како обезбедити да било који од уставних чинилаца не злоупотреби своја овлашћења и прекорачи их, те тако наруши смисао парламентарног поретка. У ствари, трагало се за суштином и функционализмом парламентаризма, те његовом одговарајућом правном дефиницијом (Олга Поповић Обрадовић, *Парламентаризам у Србији 1903–1914*, Београд 1998, стр. 17–46).

[42] Љ. Стојановић, „Уставна или парламентарна монархија и демократија", *СКГ*, књ. III, бр. 8, 16. август 1921, стр. 621.

[43] Исто, стр. 623.

[44] Љ. Стојановић, *Неколике мисли*, стр. 18–19.

половину власти, у чему су били „ненасити”: чим би им се у једној ствари попустило сутра би тражили још овлашћења. Невоља је била и у чињеници што је већина владара мислила, услед посебног образовања и васпитања, да су народи били „створени зато да их слушају”, односно да су „они рођени са мамузама, а остали свет са самарима”. У таквим условима Љубомира Стојановића није чудило што политичке партије, без обзира колико напредне демократске програме имале, нису могле да их остваре када су ступале на владу.[45] У ствари, закључио је да ниједна демократска странка не може остварити свој програм у монархији, већ само у републици.

Поред ових општих разлога издвојио је и посебне, који су важили за Србе, Хрвате и Словенце. Функционално децентрализовану државу за коју се залагао (с обзиром на различити историјски развитак три југословенска конститутивна народа) сматрао је успешно остварљивом једино уколико би био успостављен републикански облик државне управе.[46] Ако би се федерализација државе у потпуности извела у монархији, дошло би до парадокса, јер би самоуправне покрајине биле по својим овлашћењима у ствари републике у оквиру монархије. Стога је централизованој држави монархијског типа супротставио државну форму у облику федеративне републике „американског типа”, за коју је веровао да је једина у стању да одржи и утврди југословенску и „иначе врло слабу заједницу”.[47] У Краљевини СХС развијала се озбиљна криза парламентаризма,[48] а „једини лек” против ње шеф републиканаца је сагледавао у јачању извршне власти. У монархији се она лако могла изметнути у диктатуру, али не и у председничкој републици, где би се шеф државе бирао само на одређени период.[49]

Модел америчке републиканске демократије несумњиво је био ближи схватањима демократије Љубомира Стојановића,[50] утичући на његове репу-

---

[45] Љ Стојановић, *Републикански погледи на неколико савремених питања*, стр. 44–45.

[46] Исто, стр. 30.

[47] „Разуме се да овако уређење искључује монархиски режим, већ ’Уједињене Југословенске државе’ треба да буду Република са председничким (Америчким) системом” (Писмо Љ. Стојановића Ј. Цвијићу од 28. IX/11. X 1918, Архив САНУ, Заоставштина Ј. Цвијића, 13484; Љ. Трговчевић, *Научници Србије и стварање југословенске државе 1914–1920*, стр. 263; Иста, „Идеје Љубомира Стојановића о будућој југословенској држави током Првог светског рата”, стр. 88).

[48] Branislav Gligorijević, *Parlament i političke stranke u Jugoslaviji 1919–1929*, Beograd 1979, str. 73–89, 114–117, 205–252, 269–335.

[49] Љ. Стојановић, *Неколике мисли*, стр 21–22. Главни одбор Југословенске републиканске странке, на чијем се челу налазио, није у свом програму усвојио његову идеју да југословенска држава буде председничка република, већ се определио за тип парламентарне републике са обележјима републиканског уређења Француске и Швајцарске. Југословенску републику требало је уредити „на федеративној основи” у којој би заједничким ресорима управљали министри који „одговарају за свој рад једном народном представништву за целу земљу”, а не председнику републике (*Начела, програм и статут Југословенске републиканаске странке од 26/I 1920. г. с изменама и допунама од 9/I 1924 г.*, Београд 1924, стр. 10–11). Свесни недостатака парламентарног уређења, српски републиканци су трагали за системом у којем би парламент био свемоћан у односу на владајуће факторе, а потпуно зависан у односу на народ, који би га контролисао кроз право законодавне иницијативе и референдума (B. Gligorijević, „Državno i društveno uređenje Jugoslavije u gledištima srpskih republikanaca (1919–1925)”, *Istorija XX veka*, br. 2/1985, str. 13–14).

[50] Иако се Љубомир Стојановић у политичком животу Краљевине Србије и потом Краљевине СХС/Југославије несумњиво у начелу борио за што већу демократизацију поли-

бликанске погледе.[51] Своја излагања о републиканизму готово по правилу је почињао цитирајући одредбу Америчке декларације независности, по којој су „сви људи створени једнаки". Као таквима „творац" им је „дао извесна права, која су од њих нераздвојна; међу тим правима су право на живот, на слободу и на старање о свом благостању. Владе су међу људима установљене да обезбеде ова права", а „права њихова моћ проистиче из пристанка оних над којима се влада", сматрао је Љуба Стојановић.[52] Пошто би укратко образложио да је република у основи облик државне управе где народ своју суверну власт кроз изборе непосредно преноси на одређено време ономе кога сматра за „најдостојнијег", разматрао је потом два могућа републиканска система (председнички као у Америци, и парламентарни као у Француској), њихове недостатке и предности.

Љуба Стојановић је у овом сравњивању два републиканска система дао предност америчком, где је председника бирао народ „исто онако као и посланике за Скупштину". Народ је на четири године поверавао председнику управну, извршну и законодавну власт, а он је врши преко државних секретара или министара, које сам поставља или смењује. Министри су били његови чиновници и обављали државне послове с његовим пристанком и одобравањем; нису били „политички људи", односно нису могли у исто време бити и посланици у Скупштини.[53] Право законодавне иницијативе имали су и председник и Скупштина, а да би један закон био пуноважан морао је да има пристанак обе стране. Буџет прихода и расхода састављала је Скупштина према подацима поднетим од стране министара.[54]

У Француској, председник је био биран од стране Сената и Скупштине у заједничкој седници, није имао никакве власти, „само је споља" предста-

---

тичких система ових држава, његово схватање успостављања добрих предуслова за успешно функционисање демократије у српским и југословенским приликама добијало је у одређеним моментима (поготово у време српских победа 1912–1914) изразиту аутократску црту, на шта је у науци скренула пажњу Мира Радојевић (М. Радојевић, *Научник и политика. Политичка биографија Божидара В. Марковића*, стр. 127–128). Овим се у извесној мери, између осталог, објашњава његово одушевљење политичким системом САД, где је председник државе имао велику политичку моћ, ограничен једино периодом свога мандата.

[51] Размишљајући о политичком деловању Љубомира Стојановића Милан Грол, његов политички поштовалац, идеолог и шеф ЈДС после смрти Љубомира Давидовића 1940, закључио је да је „цензор јавних нарави, Љуба Стојановић... с... у неку руку тоталитарним схватањем демократије, на лењир изведене, савршене у поретку и људима... у процењивању свега полазио од онога што у далекој будућности једног дана треба да буде", због чега је „свој суд о свему секао као на пању". „Несавитљив у свом моралном аскетизму, независан од свега и свакога и готов на свако лично самопрегорење... прескачући први степен демократских лествица – 'обрађивање маса' – Љуба Стојановић у својим разлагањима о демократији прешао је одмах на други и трећи, на питање представништва тих маса и питање државног поглавара, и завршио је оснивањем Републиканске странке" (Милан Грол, *Искушења демократије*, Београд 2005, стр. 84).

[52] Љ. Стојановић, *Неколике мисли*, стр. 21. О америчкој декларацији независности видети у: Fransoa Šatle, Olivije Dijamel, Elvin Pizije, *Enciklopedijski rečnik političke filozofije*, Sremski Karlovci – Novi Sad 1993.

[53] Љ. Стојановић, *Неколике мисли*, стр. 26.

[54] Исто. B. Gligorijević, „Državno i društveno uređenje Jugoslavije u gledištima srpskih republikanaca (1919–1925)", стр. 14–15.

вљао државу и потписивао законе и указе.[55] Ту се владало као у уставној и парламентарној монархији, с разликом што „шеф државни" није био „доживотан и наследан", него се бирао сваких седам година. Љубомир Стојановић је приметио неколико великих недостатака парламентарне владавине, од којих је на првом месту истакао ту „незгоду" што су и управна и законодавна власт биле концентрисане једино у рукама скупштинске већине. Министри, зависни само од Скупштине, морали су да раде према њеним наредбама и „нису ништа друго до извршиоци воље скупштинске већине," за коју није било законске одговорности. Својим бирачима одговарали су само морално, министарска одговорност је била „на хартији", док је њихове поступке увек штитила скупштинска већина чији су органи били.[56] Парламентарна република је државна управа са два шефа, једним правим – председником владе, и другим „само по имену" – председником републике.[57]

У ствари, парламентарна владавина је партијска владавина, а Љубомир Стојановић је њено постојање подразумевао у држави где би биле само две партије, тако да би она којој би народ дао већину гласова у том случају имала право „партиски управљати", јер је већина народа на њеној страни. „Међутим тога нема", приметио је, „више ни у Енглеској,... колевци парламентаризма". Постојање више партија у политичком животу једне државе („а то је сад случај у свим земљама") подразумева да се оне после избора и уласка у Скупштину међусобно погађају зарад учествовања у власти, приликом чега, поред начелних разлика, „играју исто толику ако не и већу улогу партиски интереси, и лични и материјални интереси и... амбиције", услед чега често највише трпе државни послови.[58] Министри се бирају не према стручности и способности, већ према свом угледу и положају у партији. Додатна невоља у југословенском случају била је чињеница да су министри, због несређене државне администрације, морали да „вуку послове", а „како ће их они радити", питао се Љуба Стојановић, „ако су нестручни или неспособни". Такође, незгода је била и то што „парламентарни министри стварају и преко воље партиско чиновништво... зато што је чиновнички апарат згодно средство за ширење партије и њено одржавање... што их на то нагоне њихови партиски посланици, који се заузимају за своје штићенике, или што ради својих партиских интереса хоће у својој околини да имају 'своје људе' као чиновнике".[59] Упозоравао је да све наведено квари чиновнике, будући да останак на радном месту и напредовање у служби обезбеђују пре „својим партизанством, а не... способношћу и вредношћу".[60]

Скупштинске већине су због мноштва партија и различитих интереса биле несталне, што је доводило до њиховог распада и пада владе, те дисконтинуитета у државним пословима. Шеф српских републиканаца је посебно наглашавао да успех парламентарног режима у стварности зависи од поли-

---

[55] О настанку, развоју парламентаризма и његовим облицима видети: О. Поповић Обрадовић, н. д., стр. 17–46.

[56] Љ. Стојановић, *Неколике мисли*, стр. 27.

[57] Љ. Стојановић, „Уставна или парламентарна монархија и демократија", стр. 623.

[58] Љ. Стојановић, *Неколике мисли*, стр. 27.

[59] Исто, стр. 27–28.

[60] Исто, стр. 28.

тичког образовања самог народа. „Ако појединци сматрају да су испунили своју грађанску дужност што су се уписали у какву партију, и употребили своје грађанско право ако за њу гласају не водећи рачуна о томе шта и како она ради", онда је на делу „само парламентарна комедија". Уколико, пак, „сваки грађанин задржи према партиским штабовима своју независност" и на основу њихових постигнућа се одлучује да ли ће да гласа за њих или не, онда је то „права демократска управа". Напослетку, „каква је политичка зрелост и свест једног народа, таква му је и управа, па ма какав систем био, или, што рекао покојни министар Туцаковић посланицима: 'Какви сте ви Енглези, такав сам вам и ја Гледстон'".[61] Љубомир Стојановић је показивао „већи страх од партијске разузданости која би се у скупштини могла јавити, него од опасности да изабрани председник републике спроведе лични режим".[62]

Поред свих „махна и рђавих страна", Љубомир Стојановић је признавао да је парламентаризам био једини начин да се ограничи власт владара.[63] Није, међутим, видео разлог да се такав систем преноси, са свим својим недостацима, и у републику, посебно југословенску, где „шеф управне власти" не би био биран доживотно, већ на кратко време. Није требало страховати да би се председничка власт могла „изметнути у диктатуру", јер је Уставом требало да буде ограничена на кратко време, са нагласком да се једна личност не сме више пута бирати узастопце, „а у сваком случају не више од два пута једном иза другог".[64] Да би „државни послови" имали „правилан ток" предлагао је да, поред Скупштине, која је у борби за власт „могла поћи и странпутицом... и штетити целини", буде образован још један „орган државни који ће с њом имати исту власт и бити од ње независан". „Једном речју све мане парламентарне владавине уклањају се. Због тога ја", писао је, „претпостављам председничку републику парламентарној".[65]

Неколико година касније, када је државни живот југословенске краљевине увелико патио од трзавица и међусобног оптуживања Срба, Хрвата и Словенаца, првих због сепаратизма друга два народа, а ових опет због српске хегемоније, Љубомир Стојановић је са жаљењем приметио да су се његове претпоставке потврдиле, са тежњом да добију још гори облик и

---

[61] Љ. Стојановић, „Уставна или парламентарна монархија и демократија", стр. 624.

[62] B. Gligorijević, „Državno i društveno uređenje Jugoslavije u gledištima srpskih republikanaca 1919–1925", стр. 15. „Ако се хоће да води имало рачуна о демократији, о народном праву" онда је требало „у монархиском облику владавине што јаче загарантовати права и прерогативе парламента", јер је само право владара да је „доживотан и наследан" било довољно да је „у многом које чему" могао „практиковати лични режим, и оно му" је више вредело него парламенту „сва његова права". У републици, где председник и парламент имају обавезу „периодички излазити пред народ да им потврди или одузме власт", за Љубомира Стојановића је било пожељно да се уведе уставни систем, „да се председнику да већа власт него наследном монарху, или да се председникова власт изједначи са влашћу парламента како би се могли узајамно ограничавати и контролисати" (Љ. Стојановић, „Уставна или парламентарна монархија и демократија", стр. 623).

[63] „...јер у уставним државама без парламентаризма само је прикривен апсолутизам. Такве су државе биле Немачка и Аустрија, и у последње време Русија, и видели смо како су прошле" (Љ. Стојановић, *Неколике мисли*, стр. 30).

[64] Љ. Стојановић, *Неколике мисли*, стр. 31.

[65] Љ. Стојановић, *Неколике мисли*, стр. 32.

свршетак. Хрватским представницима окупљеним око ХСС ставио је до знања да су сами сносили одговорност за настало стање, јер су 1923. одбили сарадњу са малобројном али значајном скупином српских републиканаца окупљених око ЈРС. Уместо републиканске концентрације на широј југословенској основи, ХСС је 1925. напустила републиканске идеје, признала монархију и прихватила централистичко уређење. Словенци су већином гледали своје економске интересе, без обзира на свеукупне последице њихових послова по целу државну економију. Тако су издејствовали да се за „пасивну" Словенију снизи железничка тарифа за пренос жита и да се ослободе царине црквени предмети који се из иностранства поклањају црквама. Међутим, сниженим тарифама у првом реду користили су се словеначки трговци за пренос своје робе а не жита, док се није могло на одговарајући начин контролисати да ли су црквени поклони католичким црквама били купљени или поклоњени. У оба случаја штетила је заједничка држава, „а на корист само једног дела становника."[66]

Хрватски и словеначки представници централистичког државног уређења ишли су, више него српски, „можда несвесно, на руку стварању српске хегемоније" и „докле је год у централисаном... парламенту већина Срба, Хрвати и Словенци неће престати бојати се за своју народну индивидуалност, и опираће се Србима; а Срби ће... њихово опирање сматрати као тежњу за сепаратизмом, и све се више уверавати о њиховој нелојалности према држави као целини. Мира и узајамног поверења међу нама, на такав начин, не може бити" тврдио је Љубомир Стојановић. Понављао је, по ко зна који пут, да свих тих невоља не би било да је „држава била уређена на федеративној основи", где би „заједничких ресора... под контролом заједничког Парламента, било... свега неколико. Ако би у тој врховној држави сви ресори били... у српским рукама, то не би било на штету Хрвата и Словенаца, јер њихов круг рада обухватао би целу државу, и што би било штетно по Хрвате и Словенце било би исто тако штетно и по Србе... Нестало би свачије хегемоније и страха од губитка своје индивидуалности. Свака од три федералне области уређивала би самостално и начином који за најбоље налази сву унутрашњу администрацију својим властитим финансијским средствима. Напредак једне области имао би несумњива утицаја на друге, јер", питао се Љуба Стојановић, „ко се не би угледао и примао оно што је боље?", чиме би се „утирао пут ка једној југословенској народности у будућности."[67]

Услед очигледне неделотворности и кризе парламентарног система у Краљевини СХС све чешће су се у другој половини двадесетих година чули предлози да „такво парламентарисање" престане. Љуба Стојановић није одрицао важност постојања парламента, јер је и поред свих његових недостатака

---

[66] Исти, „Још о 'Српском питању'", *Nova Evropa*, knj. XII, br. 14, 11. novembar 1925, str. 413–427; Исти, „Још једном о 'српском питању'", Isto, knj. XVI, br. 5, 11. septembar 1927, str. 137–139).

[67] Љ. Стојановић, „Још о 'Српском питању'", *Nova Evropa*, knj. XII, br. 14, 11. novembar 1925, str. 413–427; Исти, „Још једном о 'српском питању'", Isto, knj. XVI, br. 5, 11. septembar 1927, str. 137–139). Шеф српских републиканаца је у ово време био на становишту о три федералне јединице заједничке југословенске републике, за разлику од идеје коју је заступао у време стварања заједничке државе о седам или осам федералних јединица, образованих од постојећих историјских покрајина.

ипак представљао „начин управе... који је у уставној монархији могао заштитити демократију од владалачког апсолутизма.” На тврдње да парламент у једној „младој држави” има да буде законодавно тело или да се „растури”, јасно је одговарао да он треба да постоји не у једној, него у свакој држави, и да би, пошто се „растури”, требало „опет нов” да настане. „Југославија је још увек само једна принудна заједница од десетак посебних провинција. Држава хоће да постане правна заједница, са изједначеним законима. Ако то народни оци не могу држави дати, нека узму капу и пођу кући” закључио је, између осталих, поменути Веселин Вукићевић.[68] „Па шта онда?” запитао се Љуба Стојановић. Веселин Вукићевић није завршио своју мисао, а он није хтео да је погађа да не би погрешио. „Али никако не смем претпоставити”, надао се, „да је хтео рећи: и да се више не врате, јер би то било врло, врло опасно.”[69]

Октобра 1918. Љубомир Стојановић је самоуверено писао Јовану Цвијићу да се нада „да ће за то (за остварење југословенске републике – прим. аутора) придобити и *доста* и *угледних* људи, и да ће се врло брзо доћи до успеха”, те да се тако олакша „порођај Југославије”, будући да „наше две династије [Карађорђевићи и Петровић Његош – прим. аутора] никако то не могу извршити”. Пун полета, образлагао је да „политику не може водити један човек у свом кабинету”, и да у демократским државама „политичар мора за собом имати групу људи – партију”. С обзиром на то да није могао да остане у Самосталној радикалној странци, с чијим се радом после 1912. није слагао, одлучио је да ће, уколико се у Србији после ослобођења „образује једна политичка група”, с чијим би се програмом слагао, „приступити јој, и радити” колико може „на остварењу њеног програма”.[70] Међутим, питање ко све то да изведе и „оживи”, које је поставио себи и свом пријатељу, такође у октобру 1918. поводом блиског југословенског уједињења, у стварности је ускоро потврдило извесну неверицу у способност српске интелектуалне и политичке елите да не само успешно оснује нову југословенску државу као републику већ и да је за дужи временски период постави на здраве државне основе.

Републикански погледи Љубомира Стојановића одговарали су његовом схватању демократије и историјске стварности у којој су се нашли одједном уједињени југословенски народи. Свестан да су југословенски народи још увек били непознати једни другима, са јаким националним осећањима, сматрао је да се кроз републиканско државно уређење обезбеђује демократски развој југословенске заједнице. У основи, његово непрестано залагање за републику било је покретано снажним осећањем за демократију, без које није било могуће успешно стварање југословенске нације, али ни одржање српске. Не без разлога, Милан Грол, његов савременик и поштовалац у Краљевини СХС/Југославији, после дугогодишњег бављења политиком, закључио је да је „у суштини својој демократија... стварање народа”.[71]

---

[68] В. М. Вукићевић, „Модерна држава и њено уређење (на адресу Г. Љ. Стојановића)”, стр. 251.

[69] Љ. Стојановић, „Још о уређењу наше државе”, стр. 380.

[70] Љ. Трговчевић, „Идеје Љубомира Стојановића о будућој југословенској држави током Првог светског рата”, стр. 91.

[71] М. Грол, *Искушења демократије*, стр. 114.

LJUBOMIR STOJANOVIĆ'S REPUBLICAN VIEWS

by

Aleksandar Lukić
Institute of Contemporary History, Belgrade
alukic85@gmail.com

SUMMARY: At the end of the World War I Ljubomir Stojanović publicly stated that the future Yugoslav state should be a republic. According to his idea, the Yugoslav republic should be organized as a federation, following the United States model of the presidential republic. He thought that in this way the national problem would be successfully solved and Yugoslav nation formed after a long time. Also, his idea of the decentralized state was formed according to the political reality and the different historical experience of the Yugoslav peoples. Together with Jaša Prodanović, he founded the Yugoslav Republican Party and was its president until he died in 1930. He promoted his republican ideas through articles in journals „Nova Evropa", „Srpski Književni Glasnik", newspapers „Republika", which was the official organ of the Yugoslav Republican Party, and also through speeches and lectures at public gatherings and party meetings.

KEYWORDS: Ljubomir Stojanović, ideas, republic, federation, state, Yugoslav Republican Party.

UDC 94(497.11)"1941/1942"
355.4(497.11)"1941/1942"
Оригинални научни рад

*Раде Ристановић**

АНАЛИЗА ОРУЖАНИХ АКЦИЈА ПРИПАДНИКА КОМУНИСТИЧКОГ ПОКРЕТА ОТПОРА У БЕОГРАДУ (1941–1942)

САЖЕТАК: На основу извештаја окупационих и колаборационистичких полицијских и безбедносних структура учињен је покушај квантификовања и анализирања акција комунистичких илегалаца у Београду од јула 1941. до септембра 1942. Кратак приказ структуре, кадровских и материјалних потенцијала КПЈ, оружане силе и расположења обичних грађана резултат су тежње аутора да прикаже услове у којима су се они одигравали.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Србија, Београд, Други светски рат, окупација, КПЈ, комунистички илегалци, колаборационисти, ликвидације

Вођење оружане борбе у урбаним условима окупираног града представља комплексан задатак, на чији проценат успешности може утицати низ фактора. Као најважнији намећу се: организациона структура, кадрови, материјални ресурси, оружана сила непријатеља и расположење обичних грађана.

Комунистичка партија Југославије (КПЈ) била је уређена на бољшевичким принципима, што је, у најужем смислу, подразумевало да је она централизована, вертикално устројена организација, чије је устројство било ближе војном моделу него политичкој опцији. По овом обрасцу били су организовани и београдски комунисти под окупацијом. Територија Београда подељена је на седам партијских и скојевских рејона, рејони су били подељени на квартове, а квартови на ћелије. Главни орган био је Месни комитет за Београд, који је био задужен да усмерава и контролише рад целокупне организације. Чланови Месног комитета примали су директиве од Покрајинског комитета за Србију, а затим их прослеђивали рејонима преко њихових руководстава. Паралелно са партијском, на истој основи уређена је и скојевска организација. Поред ових, на територији Београда, егзистирали су и организација Црвене помоћи и Технички апарат. Чланови Црвене помоћи имали су задатак да прикупљају новчане прилоге од припадника и симпатизера КПЈ, санитетски материјал, храну, одећу и остало неопходно за функционисање у илегалним условима. Технички апарат имао је на рас-

* raderistanovic@hotmail.com

полагању штампарију, посебан систем веза, станова и људи преко кога су умножавани и дељени леци, новине и остали материјал.[1]

У складу са бољшевичком доктрином, цела организација морала је „да почива на људима чија ће свест бити испуњена само једном идејом и само једним послом – револуцијом."[2] „Војник револуције" морао је да: влада теоријом марксизма – лењинизма, води аскетски лични живот, буде дисциплинован и прихвати наређење без обзира колико се оно косило са његовим моралним начелима и било опасно по његов живот, буде самокритичан, показује иницијативу унутар партијске линије, има дужи партијски али и притворенички стаж и буде упознат са основама војне вештине.[3] На нивоу целе организације КПЈ постојао је мали број људи који су били близу овом профилу и они су представљали руководеће језгро.

Прилог 1.[4]

На узорку од 200 комунистичких илегалаца у Београду			
Полна припадност	М: 159	Ж: 41	
Просечна старост	год: 23		
Занимање	Радник: 131	Студент / ђак: 31	Остали: 39
Националност	Срби: 183	Остали: 17	
Одслужен војни рок	58		

Намеће се питање: каквим је кадром КПЈ у Београду располагала? Пред саму окупацију Југославије, КПЈ на територији Београда имала је око 224 члана партије и око 500 чланова СКОЈ-а.[5] Наше истраживање приказано у прилогу 1 показало је да је београдски кадар, просечно, био стар око 23 године. На 200 комуниста само се нешто више од ¼ могло похвалити да поседује основно знање из области војне обуке. Највећи број београдских комуниста долазио је из редова радника, затим студената и ђака.

Наведени подаци говоре нам да су они у већини представљали скупину младих људи, који су били још у адолесцентном добу или су управо изашли из њега. Поједини психолози тврде да овакву групу људи карактеришу: тражење забаве, чврсте везе које су у неким периодима чвршће него у по-

---

[1] Више о овој теми: Коста Николић, *Бољшевизација КПЈ 1919–1929: историјске последице*, Београд 1993, 49–84; Група аутора, *Београд у рату и револуцији 1941–1945*, Београд 1984, 1, 27.

[2] Коста Николић, *Бољшевизација КПЈ 1919–1929: историјске последице,* 21.

[3] Исто.

[4] Приказ је рађен методом случајног узорка на броју од 200 комунистичких илегалаца. Подаци су узимани из досијеа илегалаца, који су ухапшени од стране агената Одељења Специјалне полиције, у периоду од јуна 1941. до марта 1942: ИАБ, УГБ, СП, к. 162, к. 164, к. 169, к. 180, к. 181, к. 216, к. 301, к. 432, к. 580, к. 338, к. 300, к. 397, к. 398, к. 422, к. 363, к. 357, к. 346, к. 335, к. 309, к. 336, к. 337, к. 338, к. 364.

[5] Венцеслав Глишић, *Комунистичка партија Југославије у Србији 1941–1945*, Београд 1975, 32.

родицама, велико интересовање за текуће друштвене проблеме, посебно у периодима друштвених криза и промена, „ослобађање од родитељске зависности, тежња за самосталношћу и личним идентитетом". Склони су мање конвенционалном понашању, које понекад прераста у агресивно па и деликвентно понашање. На њиховом челу обично се налазио један или више „вођа у мишљењу", који оцењују шта је добро а шта није и утичу на формирање друштвених вредности и ставова групе.[6] Податак да је највећи број од њих био српске националности наводи нас на закључак да су ови младићи и девојке одрасли у средини која, између осталог, романтичарски гледа на прошлост, велича слободу и жртвовање за њу. У складу са борбом за равноправност полова коју је водила КПЈ у предратном периоду, видимо да је и на територији Београда успела да анимира већи број жена да приступи покрету. КПЈ је тежила заступљености жена у свим руководећим форумима и имала је при свакој организацији људе који раде по „женској линији".

Следеће питање које се намеће је: ко су били људи који су их предводили?

Увидом у предратне биографије чланова првог, поратног Месног комитета КПЈ за Београд сазнајемо да су сва ова лица прошла кроз рад масовних организација, да су долазила из редова радника, да ниједном од њих није био стран изглед затворске ћелије, да их проблеми са законом нису поколебали и одговорили од комунистичке делатности, да су поседовали искуство у вођењу илегалне организације, да је већина њих имала барем основно познавање војне вештине, али и да је оно вероватно било теоријско с обзиром на то да нико од њих није учествовао у рату. Све наведено наводи нас на закључак да је вођење београдске комунистичке организације поверено људима којима је револуционарна делатност била основно занимање.[7]

Што се тиче Месног комитета СКОЈ-а за Београд, ствари су стајале мало другачије. Осим Луке Шунке, секретара овог органа, остали чланови били су на зачетку своје револуционарне каријере. Сви су пришли комунистичком покрету 1939. године, нису до тада хапшени, у просеку су имали око 20 година, сходно својим годинама нису ни испуњавали услове за служење војног рока (у Краљевини Југославији на одслужење војног рока ишло се са навршеном 21. годином). Можемо их окарактерисати као људе који су међу својим комунистички оријентисаним вршњацима били „вође у мишљењу".[8]

---

[6] Никола Рот, *Психологија група*, Београд 2010, 63–66.

[7] Више о животу и раду Милоша Матијевића Мрше, Ђуре Стругара, Вукице Митровић, Милоша Мамића, Давида Пајића, Воје Лековића и Луке Шунке у: Miloš Matijević, *Narodni heroji Jugoslavije*, Beograd 1975, 1, A–M, 498, 499; Милош Матијевић Мрша, *Револуционарни ликови Београда,* уредник: Гојко Лађевић, Београд 1972, 2, 5–93; Вукица Митровић, *Жене у НОБ*, Београд 1975, 110, 111; David Pajić, *Narodni heroji Jugoslavije*, 2, N–Ž, 44; Miloš Mamić, *Leksikon Narodnooslobodilački rat i revolucija u Jugoslaviji 1941–1945*, Beograd 1980, M–Ž, 1079; Воја Лековић, *Leksikon Narodnooslobodilački rat i revolucija u Jugoslaviji 1941–1945*, 1, A–M, 435; Историјски архив Београда (даље: ИАБ), Мемоарска грађа (даље: МГ) – 27 сећања Милентија Поповића; ИАБ, К–323; ИАБ, Управа града Београда (даље: УГБ), Одељење специјалне полиције (даље; СП), IV-182/2.

[8] Више о биографијама Павла Лабата, Марије Рачки, Божидара Стаменковића и Марка Никезића у њиховим досијеима: ИАБ, УГБ, СП, IV-182/12; ИАБ, УГБ, СП, IV-182/32, ИАБ, УГБ, СП, IV-254/4, ИАБ, УГБ, СП, IV–56; и литератури: Ј. Марјановић, *Београд*, Београд 1964, 74; Марија Рачки, *Жене Србије у НОБ*, 182.

КПЈ од маја месеца 1941. захтева од свих својих активиста да раде на сакупљању оружја.[9] Поред ове наредбе, у том периоду, владало је међу београдским комунистима „опште расположење" према коме се сматрало да сваки комуниста мора доћи до „неког оружја".[10] Откупљивање и узимање наоружања од обичних грађана, претресање напуштених складишта југословенске војске, узимање од војника који су се враћали из Априлског рата, израда оружја кућне радиности – представљали су методе којима су се служили београдски комунисти како би дошли до наоружања.[11] Сви ови методи нису доносили нарочите резултате. Оружја је било мало, поготово лаког стрељачког наоружања, које је било већином непоуздано, услед његове старости и лошег одржавања.[12] Главни кривац за овако стање је окупатор, који је кроз доношење различитих мера настојао да што мања количина наоружања буде у рукама припадника српске националности.

О самој важности Београда довољно говоре чињенице да је он у лето 1941. био центар окупационог и колаборационистичког апарата, економско, културно-просветно и духовно средиште српског народа, важно саобраћајно чвориште, највећи град окупиране Србије, те је одржавање реда и мира у њему било од прворазредног значаја за окупациону управу. На територији Управе града Београда (УГБ), Фелдкомандатура 599 била је обласна команда која је вршила окупациону власт. Команда града Београда (Stadtkommandantur Belgrade), како је ова организација касније добила назив, вршила је управу и надзор над свим објектима и установама који су реквирирани за становање и смештај многобројних окупаторских јединица. За ове потребе формирана је Гарнизонска чета, која се такође могла употребљавати као алармна.[13] До напуштања јединица посебне зоне осигурања обезбеђење је вршила командна група и за те потребе располагала 562. и 920. ландешицен батаљоном.[14] По њиховом напуштању, ове задатке преузели су један пешадијски пук, 64. резервни батаљон немачке полиције поретка, један до два ландешицен батаљона и једна до две чете војне полиције.[15]

Команда града Београда вршила је контролу градске територије, а ради лакшег патролирања и чувања разних објеката територија Београда је подељена на седам стражарских одсека (Wache). Сваки одсек био је потчињен команди одсека (Abschnittskommando). У наведену сврху коришћен је један пешадијски пук, ојачан једним до два ландешицен батаљона. Од јуна 1941. до пролећа 1942. године ове задатке врши ојачани 734. пешадијски пук немачке 704. дивизије. Сваки одсек, у зависности од величине територије коју

---

[9] ИАБ, МГ–27, сећања Благоја Нешковића.

[10] ИАБ, МГ–338, сећања Боре Дреновца.

[11] ИАБ, МГ–27, сећања Благоја Нешковића, ИАБ, МГ–507, сећања Александра Шокорца, ИАБ, МГ–223, сећања Милије Цветића; Војислав Нановић, „Активност средњошколске организације СКОЈ-а у Београду у периоду од 6. априла до новембра 1941. године", *Годишњак града Београда*, 8, Београд 1961, 125 (само су део сећања учесника која указују на примену оваквог рада).

[12] ИАБ, МГ–27, сећања Благоја Нешковића, 36, 57.

[13] Muharem Kreso, *Njemačka okupaciona uprava u Beogradu 1941–1944*, Beograd 1979, 87.

[14] Небојша Ђокић, Војноуправни командант у Србији и командант Србије, *Лесковачки зборник*, бр. 50, Лесковац 2006, 263–264.

[15] Muharem Kreso, n. d, 87.

контролише и броја објеката који обезбеђује, имао је на располагању до две пешадијске чете. Како наводи историчар Небојша Ђокић, једна чета посадних немачких јединица бројала је од 140 до 200 људи.[16] Остатак јединица сачињавале су касарну, резерву Оперативног штаба страже (Einsatzstab Wache), спремног у сваком тренутку да реагује у случају потребе.[17] Територија Београда у то време била је подељена на 16 квартова Управе града Београда. Шест стражарских одсека покривали су подручје од по два кварта, а седми од четири кварта.[18]

Окончањем Априлског рата, Оперативна група полиције (Einsatzgruppen der SiPo und des SD) смештена је у Београд. Своју делатност свела је на територију окупиране Србије и постала директивна и надзорна установа. Оперативна група полиције наведену функцију углавном је обављала преко Гестапоа (Geheime Staatspolizei-Gestapo) – тајне државне полиције.[19] За сузбијање комунизма и марксистичког покрета било је задужено одсек Гестапоа IV-а, на чијем челу се налазио Ерик Винеке.[20] Формирана је и Оперативна команда полиције, која је углавном обављала оперативно-егзекутивну функцију.[21]

Поред полицијских служби, своју испоставу у Београду имала је и Војна обавештајна служба Абвер (Abwehr), која је више деловала као надзорна установа него као непосредно оперативна, војно-административна власт. Њен градски обавештајни пункт (Meldekopf) био је најопремљенији и имао је бројне поверенике.[22] Аст-у Београд била је подређена и група тајне војне полиције (GFP-Gruppe 20). Она је по налогу Аст-а Београд, војних судова, крајскомандатуре 599 и других војних власти вршила хапшења, водила истраге, прикупљала податке, изводила претресе итд.[23]

Оперативни штаб Рајхслајтера Розенберга, пропагандни одред Србија (Propaganda-Abteilung „S"), испостава Министарства спољних послова Трећег Рајха (Bevollmächtigte Auswärtigen Amtes beim Militärbefehlshaber in Serbien), организација Тот (Die Organization Todt-OT) нису вршиле полицијску власт на територији УГБ-а, али су без обзира на ову чињеницу њихови припадници, својим присуством, увећавали број наоружаних људи на београдским улицама чији је матерњи језик био немачки.

Новоформирани окупациони апарат најјачу потпору је пронашао у фолксдојчерима. У предратном периоду у Београду је живело око 11.000 фолксдојчера. Овај број ће до краја рата нарасти до броја од око 25.000 људи. Од половине априла редовне ступце у *Оштинским новинама* чине огласи у којима се потражују тумачи и шофери немачке народности за потребе окупационих власти у Београду.[24] Неопходно је на овом месту нагласити

---

[16] Небојша Ђокић, н. д, 264.
[17] Исто.
[18] Исто, 88.
[19] Branislav Božović, *Nacistička obaveštajna služba*, Beograd 1963, 140–144.
[20] *Nemačka obaveštajna služba* (dalje: NOS), Beograd 1959, IV, 418.
[21] Milan Koljanin, „Struktura i delovanje policije nacističke Nemačke u okupiranoj Srbiji 1941–1944", *Istorija 20. veka*, Beograd 2011/3, 149.
[22] Muharem Kreso, n.d, 92.
[23] *NOS*, IV, 369–382.
[24] *Оштинске новине*, бр. 17, 29. 4. 1941, 3.

да су тумачи, који су радили при обавештајним и полицијским службама, често искакали из свог делокруга рада и организовали агентуре, одржавали везе између агената и немачких органа итд. Осим у пословима тумача, фолксдојчери су у Београду коришћени и за обезбеђивање појединих објеката и спровођење ухапшених лица.[25]

За правилно сагледавање самог карактера немачког окупационог система потребно је указати на његов покретачки механизам. То је без сваке сумње била нацистичка идеологија. У својој основи имала је расистичко учење о супериорности аријевске расе, предодређене да влада светом, у коме би народи попут словенских представљали робовску радну снагу, а народи као што је јеврејски би као оличење „апсолутног зла" морали бити потпуно уништени.[26]

Обновљена је и Управа града Београда, која је задржала предратни делокруг рада не косећи се са наређењима немачких окупационих власти. Упосленици УГБ-а спроводили су управну и полицијску власт на територији Општине града Београда и 10 околних општина (Великомокролушке, Вишњичке, Жарковачке, Железничке, Јајиначке, Кнежевачке, Кумодрашке, Маломокролушке, Миријевске и Ресничке). Окупатор је Панчево, Земун и Општину Бежанија изузео из надлежности УГБ-а. Управа града била је непосредно подређена комесару унутрашњих послова.[27] Државну полицијску власт УГБ је, на повереној јој територији, вршила преко Одељења специјалне полиције, Кривичне полиције, Месне полиције, Саобраћајне полиције, полицијске страже и Збора полицијских агената, као и четири одсека: финансијског, одсека централне пријавнице, техничке полиције и одсека за чување морала.[28]

Идејни творац Одељења специјалне полиције био је Драги Јовановић. Функционисало је на темељима предратног Одељења опште полиције, од ког је делимично преузело делокруг рада и кадрове.[29] Службеници IV одсека Одељења специјалне полиције радили су у предратном периоду на сузбијању делатности комунистичког покрета. Нећемо погрешити ако кажемо да су Божидар Бећаревић, вршилац дужности шефа овог одсека и његове колеге, били најбољи познаваоци организационе структуре, облика деловања и самих кадрова КПЈ на територији Београда. Нека од првих хапшења комуниста у Београду, у јуну 1941, била су продукт рада овог одсека.

Функцију подручних органа вршило је 16 квартова и два полицијска комесаријата железничке и паробродарске полиције. Они су представљали административне јединице које су вршиле полицијску власт на повереној им територији (одржавање реда и мира, патролирање, контрола путника, излазак на место злочина итд).[30]

---

[25] Milan Koljanin, n. d, 151.

[26] Milan Ristović, *Nemački novi poredak i Jugoistočna Evropa 1940/41–1944/45; Planovi o budućnosti i praksa*, Beograd 1991, 22–47.

[27] Исто, 110.

[28] Бранислав Божовић, *Специјална полиција у Београду 1941–1944*, Београд 2003, 30.

[29] Бранислав Божовић, *Београд између два светска рата: Управа града Београда 1918–1941*, Београд 1995, 198.

[30] Бранислав Божовић, *Београд под комесарском управом 1941. године*, 433–434.

Према предратном устројству жандармерије, један њен пук био је одређен за обезбеђивање територије Управе града. Пук је био подељен у чете, а чете у водове. Вод је имао од 4 до 10 или више жандармеријских станица. Станице су имале од 4 до 20 жандарма, а једна је покривала од 80 до 200 км².[31] Жандармерија је од 6. маја 1941. поново успостављена и придодата Министарству унутрашњих послова, као његово IV одељење. Уласком у оквир Аћимовићевог министарства престала је да буде помоћни род војске и од тог периода орган је државних власти, задужен за јавну безбедност у градовима и унутрашњости.[32] После опсежних припрема и разговора вођених углавном на релацији Мајснер–Недић, 3. марта 1942. године, укинута је Жандармерија и образована Српска државна стража (СДС), са задатком да врши полицијску и граничну службу на територији Србије.[33] Образована је Команда српске државне страже УГБ-а, која до 3. априла исте године достиже бројност од 50 официра и 1.247 војника.[34]

Поред колаборациониста и припадници организације Југословенског народног покрета „Збор" ушли су у отворену сарадњу са окупатором. Љотићевци су у предратном периоду били најжешћи критичари комунизма. Комунисти су редовно нападани преко гласила „Збора", а често се дешавало да се на београдским улицама поборници ове две идеологије физички обрачунавају. Фелдкомандатура 599 одобрила је рад „Збора" 25. маја 1941, а његов штаб налазио се у Београду у Крунској улици бр. 12.[35]

После опсежне анализе предратних београдских новинских издања, историчарка Оливера Милосављевић закључује, „да тридесетих година готово да није било елемената идеологије фашизма или његове праксе, без обзира на коју форму десничарског националистичког покрета се мисли који је остао непознат београдској јавности."[36] Можда су демонстрације од 27. марта најбоља потврда ове тезе. Поред слободарског духа и антигерманског расположења, Београђани нам у наведеним демонстрацијама откривају још једну црту српског националног карактера, а то је спремност да се, услед патриотског заноса и одушевљења, не обазиру на могуће последице.

Бомбардовање Београда, крах у Априлском рату, распарчавање земље и њена окупација последице су које са једне стране нису могле да подигну „популарност" Немаца, али нису биле добре ни за подизање борбеног расположења становништва. Како бисмо покушали да схватимо у ком правцу

---

[31] Бранислав Божовић, *Београд између два светска рата: Управа града Београда 1918–1941*, 167.

[32] Бојан Димитријевић, *Војска Недићеве Србије: оружане снаге српске владе 1941–1945*, Београд 2011, 18.

[33] Формирање СДС-а представљало је обједињавање оружане силе, која се налазила под директном командом Недићеве владе. СДС се састојао из градске, пољске и граничне страже, а на њеном челу је стајао командант. Више о фромирању и раду СДС у књизи: Бојан Димитријевић, н. д.

[34] Бојан Димитријевић, н. д, 177.

[35] Више о раду организације „Збор" у: Mirko Bojić, *Jugoslavenski narodni pokret „Zbor": 1935–1945: jedan kritički prikaz*, Beograd 1996; Младен Стефановић, *Збор Димитрија Љотића*, Београд 1984.

[36] Оливера Милосављевић, *Савременици фашизма*, 1, *Перцепција фашизма у београдској јавности: 1933–1941*, Београд 2010, 563.

су се развијала размишљања грађана Београда, морамо, условно речено, да замислимо разгледницу окупираног Београда.

Први дани под окупацијом били су најтежи. Физиономија самог града изменила се у Априлском бомбардовању. Велики број грађана остао је без крова над главом, није било воде, светла, градског саобраћаја. Болнице су биле препуне рањеника, а лешеви у рушевинама и на другим местима још нису били уклоњени. Није било довољно ни основних животних намирница.[37]

На појаву прве грађанске непослушности окупатор је упозорио Грађане да се неће устезати од употребе начела колективне одоговорности.[38] Низале су се наредбе команданта Београда. Грађани су обавештени да ће сваки онај „који у запоседнутој области предузме дела насиља или саботаже ма које врсте против немачке војске или њених припадника и постројења" бити кажњен смрћу. Листа активности које су Грађанима биле забрањене била је следећа: окупљање на улицама или одржавање било каквих манифестација, писање у новинама или часописима вести које „могу бити штета Немачком Рајху", јавно слушање ненемачких радио станица, ширење непријатељских вести о Немачкој, држање отпремних радио станица итд. Наређено је да се преда све ватрено оружје (укључујући и ловачко) као и муниција, ручне гранате и експлозив. Оном ко не би у за то предвиђеном року извршио ово наређење запрећено је смртном казном, а у лакшим случајевима затвором. Кретање улицама дозвољено је од 5 до 19 часова.[39]

За један део Грађана поменуте забране нису биле једини извор немира и страха. Окупатор је, у духу своје идеологије, београдским Јеврејима и Ромима наметнуо посебан режим. Искључени су из јавног и привредног живота, наметнута им је обавеза принудног рада и одузета имовина. Испред београдских паркова, купалишта и осталих места јавне забаве биле су истакнуте табле са натписом „Für Juden verboten" (За Јевреје забрањено). Сваки Јеврејин и Ром био је дужан да носи жуту траку на којој је писало „Јеврејин" или „Циганин".[40]

Изузимањем Земуна, Панчева и Општине Бежанија из територије Управе града Београда остао је без свог привредног залеђа, што је морало да утиче на снабдевеност града. У другој половини маја *Општинске новине* извештавају да је проја једини хлеб који се може наћи у београдским пекарама и да „скоро свуда она је слабо, односно рђаво печена, пуна воде гњетава. Ако стоји дан-два она постаје горка и више се не може јести".[41] За безмесне дане проглашени су четвртак и петак, а интересантно је да се ова наредба није односила на рибу и пилетину.[42] Чекање у редовима за хлеб, дуван и остале намирнице било је редовна појава. Забрањено је повећавање цена, што није спречило поједине пекаре, месаре и трговце да ураде супротно. Дошло је и до појаве црне берзе.

---

[37] Бранислав Божовић, *Београд под комесарском управом 1941. године*, 146.
[38] Исто.
[39] Исто, 12.
[40] Исто, 15, 41, 42, 100–104.
[41] *Општинске новине*, бр. 41, 23. 5. 1941, 3.
[42] Збирка наредаба и упутстава, издање Општине града Београда, Београд 1941, 63.

Ни просветне прилике у граду нису биле ништа боље. Највећи проблем био је смештај ђака, јер су поједине основне и средње школе остале без зграда које су делом уништене, а делом одузете за потребе окупатора. Неке школе биле су принуђене да одржавају наставу у другим зградама, а према истраживању Миодрага Симића 14 средњих и 12 основних школа није обновило рад. Сама настава у периоду мај–јун била је нередовна.[43]

Окупатор је преко свог Пропагандног одељења за Југоисток, тј. његових реферата за филм, штампу, позориште и литературу контролисао и усмеравао рад свих средстава јавног информисања на територији окупиране Србије.[44] Наређено је да се власници справа за умножавање писаног материјала пријаве окружним командама, а колико се далеко ишло у жељи да се сви комуникациони канали ставе под надзор говори наредба према којој су голубари били у обавези да побију своје голубове писмоноше.[45]

На овај начин окупатор је желео да затвори проток свих информација и припреми терен за пласирање пропаганде. Један од главних канала преко кога су нацисти са својом пропагандом могли да допру до око 86% Београђана (толики проценат људи је у предратном периоду био писмен у Београду) била је штампа. Насловне стране *Општинских новина* и *Новог времена* и пар страница за њима, редовно су биле резервисане за извештаје са фронтова, али и за домаће теме углавном усмерене на расветљавање догађаја који су претходили Априлском рату. Никола Рот тврдио је да под појмом пропаганде „најшире посматрано, означавамо намеру да се путем посебне комуникације, у циљу остварења одређених идеја и планова, измене ставови лица, група или народа.”[46] Анализом садржаја наведених чланака јасно примећујемо сличну интенцију код окупатора. Немачка се приказује као жртва а не као агресор, указује се на губитке Велике Британије на свим фронтовима, редовно се извештава о разарању њених градова, за Априлски рат и страдања окривљују се југословенска влада и краљ, окупатор се приказује као пријатељ српског народа, а све са намером да се пацификује окупирани простор и обесхрабри евентуално покретање отпора.[47]

Делови српског живља, који су се поделом Југославије нашли у немачкој, италијанској, бугарској и мађарској окупационој зони и на деловима територије која је припала НДХ били су изложени репресији и насилном протеривању. Већи део њих исказивао је жељу да дође у Београд.[48] Могло се очекивати да ови људи, који су преко ноћи остајали без своје целокупне имовине и били изложени физичком и психичком малтретирању, неће гледати на окупатора благонаклоно и да ће додатно утицати на подгревање већ узавреле атмосфере у Београду. Према сећању Драгана Митића, у то вре-

---

[43] Миодраг Симић, Школе у Београду у време окупације од 1941. до 1944, *Годишњак града Београда*, 21, Београд 1974, 75–89.

[44] Muharem Kreso, n. d., 74.

[45] Branko Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939-1945*, Beograd 1992, 133.

[46] Nikola Rot, *Osnovi socijalne psihologije*, Beograd 1987, 363.

[47] За наведену анализу узели смо чланке из новина *Ново време* и *Општинске новине* објављене у периоду од 16. маја до 21. јуна 1941.

[48] Slobodan Milošević, *Izbeglice i preseljenici na teritoriji okupirane Srbije 1941–1945*, Beograd 1981, 256.

ме члана СКОЈ-а, део њих сакупљао се у парку код хотела „Москва” и причао „о страшним покољима невиног становништва од стране усташа.”[49]

*

Графикон бр. 1[50]

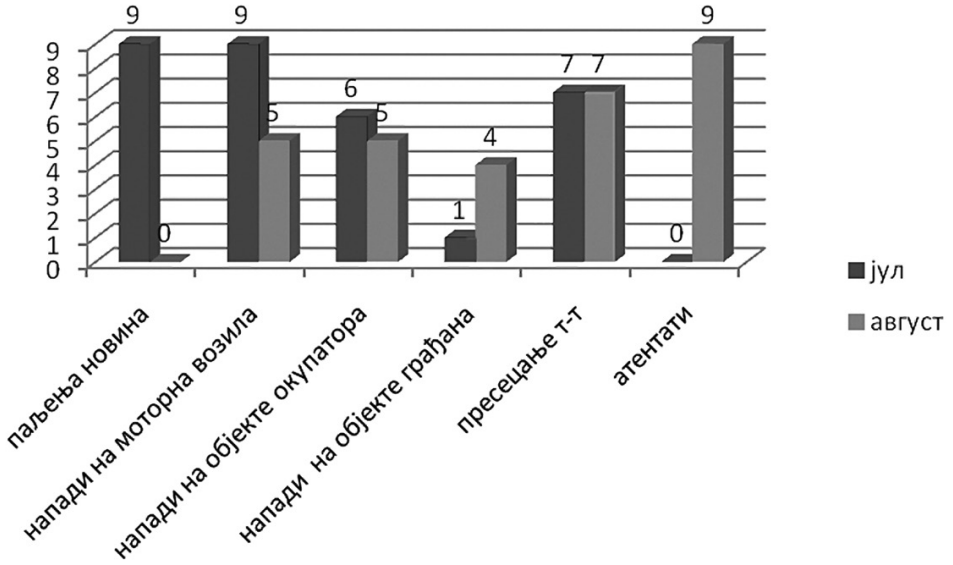

Важност Београда није промакла ни Комунистичкој партији Југославије. Челни људи ове партије напустили су Загреб и у Београду формирали центар, одакле су планирали да воде борбу против „империјалистичких освајача”, „раскринкавају буржоазију” и врше припреме за покретање револуције. Напад Немачке на СССР 22. јуна распршио је тезу југословенских комуниста о Другом светском рату као империјалистичком и самим тим, противном интересима пролетаријата. Формулисана је нова политичка платформа, чија суштина је била окупљање свих снага спремних за борбу против окупатора под вођством КПЈ. Директива Москве да се у Југославији направи амбијент у коме би се окупатор осетио као у „опседнутој тврђави”

[49] ИАБ, МГ–290, сећања Драгана Митића, 1.

[50] Подаци за овај графикон узети су из следеће архивске грађе; ИАБ, УГБ, СП, IV-44/VIII; ИАБ, УГБ, СП, IV-162/2; ИАБ, УГБ, СП, IV-44/VII; ИАБ, УГБ, СП, IV-172; ИАБ, УГБ, СП, IV-44/VI; ИАБ, УГБ, СП, IV-44/3; ИАБ, УГБ, СП, IV-44-А; ИАБ, УГБ, СП, IV-44/VII; ИАБ, УГБ, СП, IV-44/V; ИАБ, УГБ, СП, IV-44/II; ИАБ, УГБ, СП, IV-44/3; ИАБ, УГБ, СП, IV-44/VIX; ИАБ, УГБ, СП, IV-92/2; ИАБ, УГБ, СП, IV-44/XIV; ИАБ, УГБ, СП, IV-44/X; ИАБ, УГБ, СП, IV-21/51; ИАБ, УГБ, СП, IV-44/XX; ИАБ, УГБ, СП, IV-44/I; ИАБ, УГБ, СП, IV-45/4; ИАБ, УГБ, СП, IV-44/XII; ИАБ, УГБ, СП, IV-56/2-34; ИАБ, УГБ, СП, IV-153/1; ИАБ, УГБ, СП, IV-156/74; ИАБ, УГБ, СП, IV-169/9; ИАБ, УГБ, СП, IV-196/88; ИАБ, УГБ, СП, IV-30; ИАБ, Заповедник службе безбедности и полиције безбедности (даље: БДС), Б-91; Војни архив (даље: ВА), Немачка окупаторска војска (даље: Н. А.), к. 32, бр. рег. 14/1-а; ВА, Недићева архива (даље: Нда), к. 52, Ф-1, Д-4, 46

и уверење да ће се услед снаге совјетског оружја Други светски рат брзо окончати представљају чиниоце који су одлучујуће утицали на то да се као модел борбе изабере отворени оружани устанак.[51]

Упркос чињеницама да је КПЈ до формулисања нове платформе успела да у Београду повеже своје редове покидане у Априлском рату и метод рада прилагоди новонасталим условима, мишљења смо да у лето 1941. није имала довољно капацитета потребних за вођење успешне оружане борбе у урбаним условима. Главни недостатак били су кадрови и наоружање.

Наша теза добија потврду кроз анализу акција изведених у јулу и августу 1941. Према подацима из извештаја колаборационистичких и окупаторских органа, приказаних у графикону бр. 1, видимо да је београдска организација у јулу извела 32 акције, од чега девет акција паљења окупаторске и колаборационистичке штампе, девет напада на моторна возила, шест напада на објекте окупатора, један напад на објекте грађана и седам акција пресецања телекомуникационих линија. У августу је изведено 30 акција, од чега пет напада на моторна возила, пет напада на објекте окупатора, четири напада на објекте грађана, седам пресецања телекомуникационих линија и девет атентата.

Пример који најбоље сведочи о неефикасности београдских комуниста у овом периоду јесу покушаји паљења и онеспособљавања моторних возила. Од 14 акција оваквог карактера ниједна није резултирала паљењем возила у потпуности, пет пута регистрована је мања материјална штета, а остале акције нису проузроковале штету.[52] Сам метод којим су се комунисти користили приликом паљења возила довео је до оваквих резултата. Најбржи начин да се пожар прошири и захвати читаво моторно возило, био је да ватра прво продре до резервоара за гориво. Београдски комунисти нису користили овај метод, они су поливали спољне делове возила бензином и палили. Како је већина акција извођена по дану, увек би се нашао власник аутомобила или случајни пролазник који би брзо угасио пожар. Бацање шиљака на пут само је тренутно онеспособљавало возило и штета начињена оваквим акцијама, била је занемарљива.[53] Комунистички активисти показали су се успешним у пресецању телекомуникационих линија: од 14 акција оваквог карактера 10 је било успешно, али и њихов ефекат био је само тренутан, јер су теренске екипе истог дана поново успостављале везу.[54] Највећу материјалну штету окупатору и колаборационистима правиле су акције саботажа на њиховим објектима и добрима. Укупно је изведено 11 акција ове врсте. Најуспешнија је била паљење гараже „Форд" у Гробљанској улици, која је у потпуности уништена.[55] Остале акције нису нанеле већу штету.

---

[51] Архив Југославије (даље: АЈ), Збирка депеша; Централни Комитет КПЈ – Комунистичка Интернационала (даље: ЦК КПЈ-КИ), 1941/1.

[52] ИАБ, УГБ, СП, IV-44/VIII; ИАБ, УГБ, СП, IV-44/VII; ИАБ, УГБ, СП, IV-44/XXI; ИАБ, УГБ, СП, IV-44/II; ИАБ, УГБ, СП, IV-44/3; ИАБ, УГБ, СП, IV-44/VIX; ИАБ, УГБ, СП, IV-44/ IV; ИАБ, БДС, Б-91.

[53] ИАБ, УГБ, СП, IV-44/А.

[54] ИАБ, УГБ, СП, IV-172; ИАБ, УГБ, СП, IV-44-А; ИАБ, УГБ, СП, IV-44/VI; ИАБ, УГБ, СП, IV-44/V.

[55] ВА, Н. А, к. 32, бр. рег. 14/1-а.

Извршено је и пет напада на објекте приватних лица која су своје услуге пружала и окупатору, од чега је један прозроковао штету од 100.000 динара, а у осталим акцијама причињена је мања материјална или никаква штета. У две акције напада на објекте окупатора и обичних грађана коришћене су и темпиране бомбе, што је показатељ да су међу беградским комунистима постојали људи који су знали да праве овако софистицирано оружје и рукују њим.[56] С обзиром на то да овакве акције нису биле бројне, можемо закључити да их је било мало и да нису имали довољно материјала.

Поред наношења штете окупатору и колаборационистима, београдска организација је у овом периоду изводила и акције преко којих је покушавала да пошаље „поруку" обичним грађанима. Једна од акција оваквог карактера била је паљење окупаторске и колаборационистичке штампе. У јулу је изведено девет покушаја паљења новина, од чега је само један био безуспешан.[57] Органи полиције реаговали су мерама на овакве акције, па је њихово извођење постало сувише опасно, што је довело до тога да у августу немамо регистровано ниједно паљење новина. У ову групу акција можемо уврстити и лепљење и дељење пропагандног материјала, те писање парола.

У августу је изведено и девет оружаних напада. На нишану београдских комуниста нашла су се: тројица немачких војника, три органа УГБ, један високи званичник колаборационистичког система и један обичан грађанин. Од овог броја, само други покушај атентата на агента Животу Јовановића можемо сматрати успешним, с обзиром на то да је он после њега напустио службу.[58] Напад на радницу Милку Вукелић сведочи да су се, за разлику од предратног периода, када је КПЈ саветовала да се према сарадницима полиције „створи бедем презира и бојкота", у рату комунисти према њима опходили на другачији начин. Намеће се питање: шта је узроковало ову промену? Свако појединачно хапшење и сарадња ухапшеника или денунцијатора са полицијом могло је довести до таласа хапшења. Овакве провале дешавале су се и у предратном периоду, али је кључна разлика била што је ухапшене, уместо издржавања казне у Сремској Митровици, Пожаревцу, Лепоглави и другим затворима Краљевине, чекао логор на Бањици или „полигон" за егзекуцију у Јајинцима. Због тога је КПЈ оваквим акцијама настојала да онеспособи поједина лица да и даље наносе штету покрету, али и да обесхрабри потенцијалне сараднике.

Комунисти су акције у јулу и августу изводили скоро свакодневно, а понекад и више пута дневно. Акције су извођене интензивније у циљу прављења атмосфере у којој би се „окупатор осетио као у окупираној тврђави", која би помогла да се подстакне заинтересованост маса, што би у крајњој линији довело до дизања отвореног устанка у Београду. Немамо механизам којим бисмо утврдили на који начин су константна паљења новина, поку-

---

[56] ИАБ, УГБ, СП, IV-45/4; ИАБ, УГБ, СП, IV-44/VI.

[57] ИАБ, УГБ, СП, IV-44/VIII; ИАБ, УГБ, СП, IV-162/2; ИАБ, УГБ, СП, IV-44/VII; ИАБ, УГБ, СП, IV-44/IV; ИАБ, УГБ, СП, IV-44/XIV; ИАБ, УГБ, СП, IV-44/X; ВА, Нда, к. 52, ф. 1, д. 2.

[58] ИАБ, УГБ, СП, IV-44; ИАБ, УГБ, СП, IV-56/2-12; ИАБ, УГБ, СП, IV-153/1; ИАБ, УГБ, СП, IV-3/28; ИАБ, УГБ, СП, IV-156/74; ИАБ, УГБ, СП, IV-44/VII; ИАБ, УГБ, СП, IV-153/1; ВА, Нда, к. 52, Ф-1, Д-4, 46.

шаји паљења аутомобила, гаража, објеката, повремени оружани напади и остале акције утицали на окупатора и колаборационисте, али можемо да претпоставимо да тих дана није било угодно шетати београдским улицама у униформи. Од почетка јула па до краја августа извршиоци већине акција били су комунисти, активни и у предратном периоду. Мали број обичних грађана који је по окупацији пришао КПЈ учествовао је у вршењу самих акција. Насупрот овом податку, стоји борбено и антигерманско расположење већине Београђана, јасно исказано на демонстрацијама 27. марта. Не можемо а да се не запитамо, где су „нестали" они Београђани који су узвикивали „Боље рат него пакт"? Наше је мишљење да су последице Априлског рата и егзистенцијални проблеми које је донела окупација деловали отрежњујуће на већину и да су, у жељи да сачувају себе и своју породицу, решили да се пасивизирају. Један део пришао је другом покрету отпора, а сигурно је било и оних који су се због антикомунистичке пропаганде или предратног анимозитета према припадницима ове иделогије укључили у колаборационистички лагер.

Мере које су окупатор и колаборационисти спроводили у намери да спрече извођење акција, али и да паралишу рад КПЈ у Београду, могу се поделити у три групе. Првој припадају репресивне. Органи полиције су од 22. јуна константно хапсили комунисте, организован је логор у који су упућивани ухапшени, уведен је принцип колективне одговорности чији је резултат био стрељање великог броја затворених присталица КПЈ и Јевреја, као одговор на поједине акције београдских илегалаца.[59] У другу групу можемо уврстити превентивне и заштитне мере. Окупатор и колаборационисти су после првих акција настојали да обезбеде објекте и лица који су могли бити потенцијалне мете, вршене су блокаде и ревизије градских квартова итд. Нису само комунисти покушавали да покрену активност широких народних маса. И окупатору је било јасно да ако освоји подршку Београђана КПЈ би се нашла, терминологијом Коминтерне, у „опседнутој тврђави". Антикомунистичка пропаганда, новчано кажњавање Београда, јавно вешање, формирање грађанске страже, претња логором или смрћу свима онима који потпомажу комунисте неке су од мера чијим је доношењем окупатор, у првој линији, желео да делује на обичне грађане.[60]

Резултати наведених мера били су највидљивији у септембру 1941. године. КПЈ, погођена провалом у којој су ухапшени челни људи београдске организације и деморализацијом људства, принуђена је да мења тактику и уместо офанзивних води дефанзивне акције. Организују се ударне групе у намери да се ликвидирају високи званичници колаборационистичког и окупационог система, полицајци, конфиденти, али и сви остали који су својим радом, према оцени комуниста, наносили штету њиховом покрету. Овакав метод остаће на снази све до септембра 1942, када престаје сваки вид организоване оружане борбе.[61]

---

[59] *Ново Време*, бр. 62, 18. 7. 1941, 1; ВА, Н.А, к. 32, бр. рег. 14/1-а.

[60] *Ново Време*, бр. 62, 18. 7. 1941, 1; *Ново Време*, бр.72, 28. 7. 1941, 1; *Ново Време*, бр. 76, 1. 8. 1941, 3; *Обнова*, бр. 23, 31. 7. 1941, 1; *Ново Време*, бр. 90, 17. 8. 1941, 1.

[61] Више о овој теми; Раде Ристановић, Ликвидације као један од облика борбе комунистичких илегалаца у Београду током 1941. године, *Војно-историјски гласник*, Београд 2011/2, 50–71.

Графикон бр. 2[62]

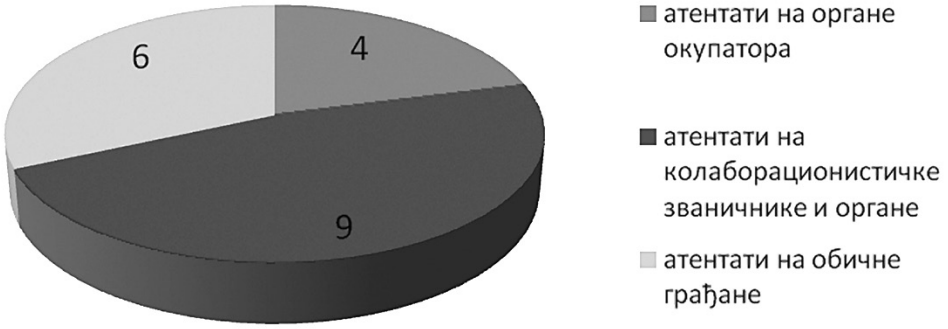

СЕПТЕМБАР И ОКТОБАР 1941. И 1942. ГОДИНЕ

Према подацима из извора колаборационистичке и немачке провенијенције, приказаним графиконом бр. 2, београдски комунисти извели су, у периоду од септембра 1941. до краја 1942, 19 атентата на територији УГБ-а. На нишану комунистичких илегалаца нашли су се: девет пута колаборационисти, шест пута обични грађани и четири пута припадници немачке оружане силе.

Од девет напада на колаборационисте, пет је извршено на агенте УГБ, два на колаборационистичке званичнике и два на припаднике Руског заштитног корпуса. Органи Одељења специјалне полиције својим радом су наносили огромну штету КПЈ, што је и довело до тога да се више пута нађу на удару београдских илегалаца. Др Велимир Даниловић и Драгољуб Штерић не могу се по важности сврстати у први ред колаборационистичких званичника, што је знак да су превентивне мере окупатора заштитиле челне људе овог режима. Идентична ситуација је и у спровођењу напада на органе окупатора. Од четири атентата на припаднике немачке оружане силе, сва четири су извршена на обичне војнике. Шест напада на цивиле сведочи да су се, и у овом периоду, комунисти држали линије чија је парола била „Смрт издајницима".

Од 19 акција, 10 је имало фаталан исход по мету, четири пута атентатори су успели само да ране и пет пута мета је остала неповређена. Овако висок број неуспелих атентата можемо објаснити неискуством њихових актера. Убити непријатеља насред улице, из непосредне близине, практично гледајући га у очи, представља радњу за коју је потребна посебна физичка и ментална припрема. У биографијама комунистичких атентатора нисмо могли да нађемо ниједан податак који сведочи да су ова лица прошла кроз диверзантске курсеве или неке сличне школе. Београдски комунисти били су приморани да се „увежбавају у ходу", што се најбоље уочава на примеру

[62] ВА, Нда, к.57, Ф1, Д-53; ВА, Нда, к.52, ф-1, д-8; ИАБ, УГБ, СП, IV-44; ИАБ, УГБ, СП, 45/8, IV- 156; ИАБ, УГБ, СП, IV-45/5; ИАБ, УГБ, СП, IV- 222; ИАБ, УГБ, СП, IV-3/27, 2; ИАБ, УГБ, СП, IV-45, 20; ИАБ, УГБ, СП, IV-45/8; ИАБ, Д-Х-484; ИАБ, УГБ, СП, IV-109; ИАБ, УГБ, СП, IV-73/96; ИАБ, УГБ, СП, IV-156/47; ИАБ, УГБ, СП, IV, 202.

Ђуре Мађерчића: у свом првом атентату, у то време деветнаестогодишњи бравар није успео ни да употреби оружје, други пут је из непосредне близине испалио шест метака, али успео је само да рани мету, у трећем атентату пуцао је у мету, погодио је, хладнокрвно пришао и испалио јој метак у уста.[63]

Намеће се питање: на који начин је КПЈ групу радника, ђака и студената трансформисала у војску спремну да крене у извршење свих задатака који се поставе? Кључни фактор лежи у комунистичкој идеологији, која може да се сврста у ред агресивних идеологија, чији је основни садржај „редукција и ротација свјести на садржаје корисне за идеологију".[64] Нисмо присталице монокаузалности у историјским појавама, што нас наводи да у патриотизму, локалпатриотизму, поремећеном систему вредности услед ратног стања и особинама које се везују за већину младих људи (жеља за доказивањем, бунтовништво, сколоност ка мање конвенционалном понашању итд.) видимо додатне подстрекаче.

У две по методу различите фазе борбе против окупатора у Београду КПЈ није успела да оствари пројектоване циљеве. Снага и мере окупатора, недостатак кадрова и оружја били су непрелазна препрека на овом путу. КПЈ је од својих припадника, од преласка у илегалност, тражила да воде бескомпромисну борбу, без обзира на околности. На примеру оружаних акција у Београду видимо да се наведеног става држала и у првој и другој години окупације: „тактика чекања" до окончања Другог светског рата није била својствена припадницима овог антифашистичког покрета.

ANALYSES OF ARMED ACTIONS OF COMMUNIST RESISTANCE MOVEMENT IN BELGRADE (1941–1942)

by

Rade Ristanović
raderistanovic@hotmail.com

SUMMARY: According to the data of occupation and colaborationist police and security structures, communist resistance movement, from July 1941 until September 1942, carried out 81 armed actions and sabotages. In two methodically different phases of struggle against occupiers in Belgrade, the Communist Party of Yugoslavia coud not implement projected goals. Military strength, preventive and represive measures of the occupier, lack of military equipment and trained men were the insurmountable obstacles for fulfilling the planned missions. The Communist Party of Yugoslavia, since transition to illegal, asked its members

---

[63] Ђуро Мађерчић рођен је 9. априла 1922. године у месту Живковића Коса, код Војнића у Хрватској. По занимању је био браварски радник, није служио војску. У комунистичком покрету био је активан и у предратном периоду, а члан КПЈ постао је у октобру 1941. године. Од јесени 1941. Мађерчић је постао члан ударне групе и учествовао је, према сопственом признању, у три атентата. Последња акција коју је извео био је атентат на Ђорђа Космајца, поднадзорника УГБ, у марту 1942. После ове акције ухапшен је и након истраге упућен у логор на Бањици. Изведен је из логора 11. августа 1942. и стрељан (ИАБ, УГБ, СП, IV-156/32); *Logor Banjica: logoraši: knjige zatočenika koncentracionog logora Beograd–Banjica (1941–1944)*, priredili: Evica Micković, Milena Radojčić, I, Beograd 2009, I, 401.

[64] Цитирано према; Radomir Smiljanić, *Prevod, polemički komentari i razmatranja knjige Majn Kampf Adolfa Hitlera*, Zrenjanin 2001, 516.

to struggle without compromise not paying attention to current cicumstances. On the example of armed actions carried out in Belgrade we can conclude that the Communist Party of Yugoslavia held a stand during the first and second year of occupation: strategy *wait and see*, until the end of the World War II, will not be distinctive for the members of this resistance movement.

KEYWORDS: Serbia, Belgrade, World War II, occupation, the Communist Party of Yugoslavia, communist illegals, collaborators, liquidations

UDC 5:929 Kengelac P.
821.163.41-94
Грађа

*Сѿеван Буґарски**

АУТОБИОГРАФИЈА АРХИМАНДРИТА ПАВЛА (КЕНГЕЛЦА)

САЖЕТАК: У раду је приказан, фототипски репродукован и савременом азбуком преписан својеручни рукопис архимандрита Павла (Кенгелца), у којем је изнет његов животопис до 1803. године. Рукопис нема никаквог наслова, а овде је, ради лакшег означавања, условно прихваћен наслов *Аѿобиоґрафија,* који је устаљен у литератури.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Павле Кенгелац, Кикинда, манастир Светога Георгија на Брзави, Аутобиографија, Јестествословије

Приступ. Павле (Кенгелац), син Христофора и Јевросиме, рођен је у Кикинди 29. јуна 1766. као претпоследњи од дванаест синова својих родитеља. Младост му је била бурна: у спремању за трговински позив, у путовањима и школовањима дочекао је и своју тридесету. Онда се упустио у политичку борбу за права у Кикиндском дистрикту, што му је донело много неприлика. Затим је пристао уз епископа темишварског Петра (Петровића)[1] – зближила их је, вероватно, ученост – и с њиме бивао у Темишвару, али и у Бечу[2]. Године 1796. рукоположен је за ђакона; по савету владике примио је 1798. монашки постриг, рукоположен је за презвитера и произведен за архимандрита манастира Светога Георгија на Брзави. Године 1800. држао је предавања на Богословском течају у Темишвару; на завршном испиту, који је протекао свечано, уз присуство двојице православних архијереја, римокатоличког бискупа чанадског са свитом и бројним угледним званицама, оставио је утисак својом латинском, затим и немачком беседом [Прота Костић 1926: 10]. Владика Петар (Петровић) је крајем те године умро. Непосредно пред смрт саставио је тестамент, по којем је одредио да половина књига његове библиотеке (389 разних дела, у 910 томова) припадне архимандриту Павлу, по избору који он буде учинио [Костић 1935: 455].

---

* Инжењер у пензији, књижевник, историчар, Темишвар: adrianasida@yahoo.com

[1] Петар (Петровић) био је епископ горњокарловачки 1774–1784, арадски 1784–1786, и темишварски од 1786. до смрти 1800.

[2] С обзиром на недвосмислену тврдњу у *Аѿобиоґрафији* да је од половине 1796. извесно време провео у Бечу уз владику Петра (Петровића) при Угарској дворској канцеларији, остаје загонетно што га Сава Текелија уопште не помиње у свом *Дневнику*, који је за годину 1796. потпуно сачуван и објављен у Новом Саду при Матици српској 1992. и поново 2011.

По смрти епископа Петра (Петровића) архимандрит Павле је дошао у сукоб с манастирским братством, пале су тешке оптужбе, па је, по наређењу митрополита Стефана (Стратимировића), премештен у манастир Бездин на послушање. Тек је после неколико година доказивања своје правице, по царском наређењу враћен у свој постриг као архимандрит. Међутим, када је 1807. откривен реверс који у безнађу непромишљено беше дао орадејском унијатском владици да ће, буде ли постављен за епископа, прећи и своју паству превести на унију, иако се јавно покајао, кажњен је вишегодишњом епитимијом и даље искључен из свакога избора за епископа [Грубић и др. 2010: 14].

Оставши резигнирано у манастиру, архимандрит Павле (Кенгелац) се посветио манастирској економији али и науци: најпре се бавио археологијом и политичком географијом, затим је 1811. објавио први српски природопис, *Јестествословије*, а 1821. први том *Светске историје*; 1827. залагао се у Темишвару за оснивање Дружства љубитеља књижества србског, а годинама се дописивао са многим тадањим интелектуалцима.

Као сасвим необична новина, као научна синтеза којој мало ко од Срба тада беше дорастао, *Јестествословије* је званично дочекано на нож, а његов аутор оптуживан што за поступак недостојан свештеномонашком чину, што за непристојност, што за плагијат. Мада је, како се тврди, било и неких личних нетрпељивости, можда његови савременици нису могли да појме и правилно оцене такав искорак у науци код Срба. Требало је да протече много воде Брзавом, па да се уважи писмени одзив председника Руске академије наука да је у питању значајно и сасвим оригинално научно дело.

У сваком случају, учени људи су схватали вредност ове књиге: архимандрит манастира Светога Георгија на Брзави Стефан (Михаловић) поклонио је 1854. један примерак архимандриту ходошком Корнелију (Живковићу) [Момировић, III, 5455][3], темишварски епископ Антоније (Нако) поклонио је један примерак гимназијској омладини[4], а значајна је и чињеница да је дело на српски савремени језик превео епископ будимски Лукијан (Пантелић)[5].

Слична признања, међутим, аутор није дочекао.

Дуго растрзан сукобима са потчињенима и надређенима, годинама се инатећи али и покоравајући с пустом надом да ће доћи до епископског престола, истрошен и радом, и дугогодишњом напетошћу, иако активан и покретан, умро је изненада у Темишвару 7. марта 1834. Сахрањен је у заједничкој братској гробници уза зид манастирске цркве Светога Георгија. Опојан је монашким опелом, нису над његовим лесом држани помпезни говори, није објављен ниједан некролог, на гробу а ни иначе у манастиру није постављен никакав натпис. Предат је земљи сасвим по достојанству монаха.

---

[3] Примерак је нађен у манастиру Месићу.

[4] Примерак са записом налази се у Епархијској библиотеци у Темишвару под инвентарским бројем 362.

[5] Књигу је издао Историјски архив Кикинде 2011. Занимљива је графичка опрема: најпре је фототипски пренет оригинални текст, а затим следи превод преосвећенога епископа Лукијана (Пантелића).

Непосредни повод за објављивање овог списа јесте напис Александра Грубића и Миодрага Јовановића: *Павле Кенђелац*[6] *(1766–1834)* у 12. од томова насловљених *Живот и дело српских научника* (издање Српске академије наука и уметности, Београд, 2010, стр. 1–69). Разматрајући сложену личност овог архимандрита, аутори су се позивали неколико пута на његову *Аутобиографију*, коју је делимично цитирао епископ горњокарловачки Иларион (Зеремски) [1927: 358] а за коју су, као и неки аутори пре њих [Рајковић 1880: 45–67, Радојчић 1927: 290], претпостављали да је изгубљена.

Аутобиографија се пак налази у протоколу манастира Светога Георгија на Брзави, чији сам наслов само делимично могао рашчитати као: „Протокол о постригје в [...][7] братијах устројен 1. декембрија 1778". Из садржаја произилази да је протокол установио Герасим (Адамовић)[8], који је 28. октобра 1778. устоличен за манастирског архимандрита. У протоколу је завео „коликоже братства в сем монастирје обретох, како доље в Протокоље један по јединому сљедујет, међу којими сут и из двигнутаго монастирја Партоша 30. нојемврија 1778. пресељени". Уз тај првобитни текст касније су повремено дописивани биографски подаци о монасима; последњи упис је из 1807. године.

Протокол се чува у Епархијској библиотеци у Темишвару под инвентарским бројем 2933. и ја сам га имао у рукама око 1980. године, када сам помагао при премештању књига Епархијске библиотеке на металне полице, затим сам га 1992. фотокопирао и преписао, а податке сам почео користити тек 2012, када ми је преосвећени епископ сремски Василије (Вадић) поверио да дорадим спис о монасима Карловачке митрополије, који беше започео блаженопочивши епископ шумадијски Сава (Вуковић). У том протоколу налази се (на стр. 8–10) и својеручна *Аутобиографија* архимандрита Павла (Кенгелца), у којој су догађаји до 1803, и то развијени у погледу младости и школовања, а кратки и штури у вези са неприликама које је имао све док 1803. није поново, словом царскога налога, враћен као архимандрит у свој постриг. Писана је као о трећем лицу – рекло би се по сећању и не одмах 1803: на два места остављене су мање празнине за заборављене датуме, који до краја нису ни дописани, а иначе је епископ Иларион (Зеремски) открио бројне временске неподударности изложених догађаја.

Рукопис нема никаквог наслова, а овде је, ради лакшег означавања, условно прихваћен наслов који је у литератури устаљен.

Ради читљивости и приступачности текст сам преписао савременом српском ћирилицом, уз разрешење скраћеница, али да би ко хоће могао користити и оригинал, настојао сам да се рукопис *Аутобиографије* и фототипски пренесе.

Вредно је поновити да је ову *Аутобиографију* 1905. године имао пред собом и касније према препису из ње делове цитирао епископ Иларион (Зе-

---

[6] Остаје загонетно зашто се поједини аутори опредељују за (страни) облик Кенђелац, с обзиром да се архимандрит Павле на својим српским књигама и списима редовно означавао као Кенгелац.

[7] Нерашчитана реч.

[8] Пострижник манастира Бездина, био је архимандрит у манастиру Светога Георгија на Брзави 1778–1783, затим архимандрит шишатовачки; 1786. изабран је за епископа ердељског; на тој дужности је умро 1796.

ремски), но да ли је она једина и да ли се управо она сматра изгубљеном остаје да се даље истражи.

Аутобиографија архимандрита Павла (Кенгелца). [*стр. 8:*] Смирениј раб Божиј и узник Исус Христов Павел Кенгелац родисја в Великој Кикиндје, в Банатје и Торонталском комитате сушчеј, 1766го љета 29го јунија. До четиренадесјатаго љета возраста својего учасја в Великој Кикиндје сербској књизје, таже отнешен бист в Сегедин и предан Андреју Максимовичу, гражданину и купцу сегединскому, на обучениј купечества. Пребив ту три љета, и отиде в Будим к Савје Пандазичу, купцу и гражданину будимскому, и исполнив у него једино љето, отдадесја в Столниј Белиград к Мартину Кировичу в купечество, и пробавив тамо два љета, всегда за науком жаждаше. Таже двигсја оттуду, возвратисја к родителем својим в Велику Кикинду, и мољаше их да би јему њечто пењазеј на пут и науку дали. Отец јего Христофор Кенгелац, сенатор, не имиј множаје от трех форинтов, даде јему, рече: Се љубезниј сине мој, јелико имјеју все тебје дају, и сверх того благословениј моје: шед исполни желаниј твоје, научисја и буди ми жезл во старости мојеј, и гдје будеши, јави ми да, ашче возмогу, јешче пењазеј пошљу ти; ашче ли не возмогу, опрости ми, и ишчи помошч от других, најпаче от пребогатаго Бога. Пријем 3 форинтов, облобиза родителскија руки и доволно слез проли, јемсја пута и отиде пјеше в Горњују Угрију, в град Кезмарк, и обрјет там њекојего Јоана Сабинај, лутеранскаго исповједанија и учитеља граматики, [*стр. 8ü:*] человјека сербски и читати и писати добро умјејушчаго, бјаше бо секретар у Грешлики[9], епископа карлштадскаго, таже учитељ в Новом Садје, и тако научисја сербскому јазику. Сеј Јоан пријми јего в дом свој человјекољубија ради и толикиј труд показија јему, он же напротив того усугубљаше труд и ревноственој, јако да в јединњем љетје до шестија школи достиже и в науках паче всјех јуношеј преуспјеваше. Окончав тамо шестују школу, пријде в Пожун, и ту пребив једино љето в науках, отиде в Шопрон. Тамо три љета, учја другија дјети, сам науки слишаше, и помошчију Атанасија и Алексија Караматин пробави, и оттуду двигсја, отиде сквоз Мораву и Полску, многија гради посјешчаја на тјем пути, в Данциг, и оттуду отпли в Ригу, и из Риги в Петербург. Тамо ходатајством Теодора Јанкович от Миријево, колегијалнаго совјетника, иногда Темишварскаго круга нормалних школ директора, пријмлен бист в Александроневскиј монастир в Семинариум, и от архиепископа и митрополита петробургскаго и новогородскаго Гаврила једино љето и осм месјецеј всјаким благодјејанијем богато ушчедрен. Окончав тамо богословије и многија гради посјетив, предадесја плаванију морскому, видје [*стр. 9:*] Шведску, видје Данију, уочи Вританију, посјети Галију и доплив вспјат до Хамбурга пријде в град Халу, и ту в Университетје два и пол љета пребив оконча философију, права и инија науки, и возвративсја оттуду сквоз Саксонију, Пемску и Австрију, пријде 1794о љета септемврија 5го в своје отечество, којего родители, братија и сродници јего не познаша. Пребив же в Великој Кикиндје до 1го марта 1796о

[9] То је био надимак епископа Јосифа (Стојановића), који је 1754. рукоположен и постављен за епископа костајничко-зринопољског, а 1771. за епископа горњокарловачког; 1774. је умировљен по молби, а 1775. је умро.

љета, между којим временем послан бист от 10 обшчеств Кикиндскаго диштрикта јакоже посол их в Вијену к царскому лицу, попранаја права и привилегији их возобновити, и исходатајствовав Комисију јаже в Диштрикт пријде и тјаготи обшчија услишавши, многа благодјејанија Диштрикту на то возпосљедоваша. Таже отиде в Вијену к архијерју темишварскому и при Угарској канцеларији референту и царскому совјетнику господину Петру от Петрович, иже два љета скоро к себје призиваше јего, да би монашескиј чин пријмил; и склонивсја к тому, дне 28го јунија 1796го љета на Вознесеније Господње в Греческој церкви в Вијење храма Вознесенија Христова в полудијакона архијерејем Петром от Петрович произведен, а 8го јулија тогоже љета в Будимје на Сошествије Свјатаго Духа архијерејем будимским господином Дионисијем от Попович в дијакона и архидијакона рукоположен бист. По сем пријде в Темишвар [*стр. 9а:*] с архијерејем Петром от Петрович, и пробавивше в Темишварје два месјаца паки отидоша в Вијену и тамо, ово в дјеље реферади господина Петровича касајушчијасја, ово в епархијалних, овоже в домашних дјељех господину Петровичу содјелати помагаше и упразњашесја. 1798го августа 1го возвративсја с господином Петровичем в Темишвар, иже јему вовјери правленије консисторијалних, епархијалних и домашних дјел, и војеже јему вјашчују важност к отправљенију такових дјел дати, 18о октоврија 1798о љета пострижен, сопричтен и рукоположен бист в јеромонаха храма и монастирја Свјатаго Великомученика Георгија архијерејем вершачким Господином Јосифом Јоанович от Шакабент в том монастирје. Тогоже љета 26го октоврија в катедралњеј церкви темишварској произведен бист архијерејем Господином Петром от Петрович в архимандрита обители Свјатаго Георгија и 8го нојемврија 1798о Господином протопресвитером темишварским Јоаном от Шубоњ, Кирилом Радосављевич парохом фабричким и Господином Симеоном Петрович, консисторијалним фишкалом, в монастир введен, за архимандрита оглашен и инштaлиран, присуствујушчим [*стр. 10:*] Господину Јосифу Кардош, солгабирову, и јурасору Лаборди, јакоже от страни славнаго Темишварскаго комитата на тој конец урежденим комисаром. Јего Ексцеленцији Господину архиепископу и митрополиту Стефану Стратимировичу от Кулпин произведенију јего в архимандрита негодјашчу и јеромонахом тојаже обители, најпаче Августину Петровичу, игумену, тому супротивљашчимсја и междоусобње с ним сопрјушчимсја до 1803го љета [...][10] в неразправленији висјаше архимандритство јего, понеже самому монарху прибјегше јеромонаси с гнусним против јего објавленијем, јеже арадскому архијерју Господину Павлу от Авакумович на извидјеније предано бист, иже мерзиј на него, многиј труд употребљаше да би јего из монастирја Свјатаго Георгија двигнути и в архиепископију аки на отземствованије премјестити и послати могл. Обаче и он от својеја сторони ничтоже пренепрегну јеже ко оправданију и к заостанију јего в постризје својем служаше и в том препиранији болше от двух-тристјех табаков папира обе стране списавше, помјанутому арадскому архијерју предаша, иже Всевисочајшему двору на расправленије посла. Всемилостивјејшиј монарх, видја невиност јего, совершено оправда и в монастир Свјатаго Георгија паки ввести јего повеље, јеже чрез самаго архијереја темишвар-

[10] Мала празнина у рукопису.

скаго господина Стефана от Авакумович 1803о [...][11], јакоже горје речесја, сбистсја.

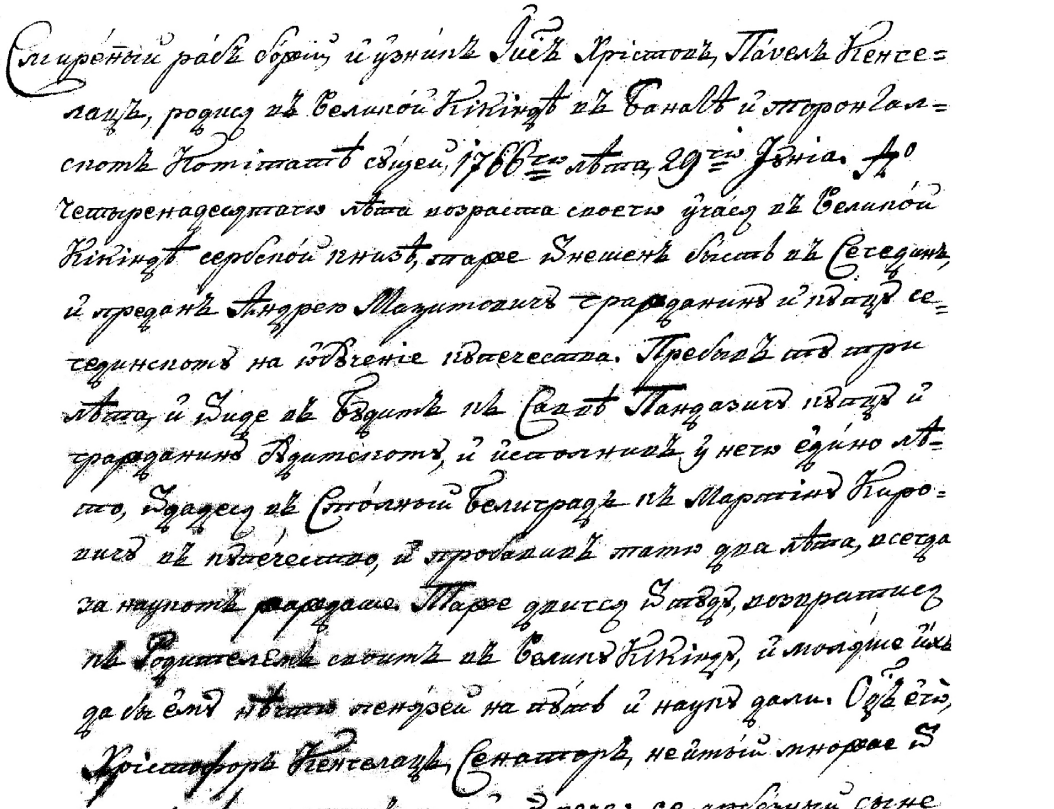

Сигреній раб Божій и узнік Христов Павел Кенцелац, родиса у Великой Кикинди у Банату и Торонтал-скоме Комитату сујеи 1766го лета, 29го Јуниа. А о четыренадесетаго лета израста своего учаса у Великой Кикинди сербеной гимназиј, тарде Знешенј бисав у Сегедину, и предан Андрею Мазитовичу грађанину и пјацу се-динсгоме на обученије пјаћесгва. Пребиа ов три лета, и Виде ов Вдиме ив Сарав Пандазиче пјацу и грађанину Вдимсгоме, и исгомнио у нему едно ле-то, Здаси ов Сгоолной Белиграду у Маргине Киро-гиче ов пјаћесгво, и пробависе тамо два лета, исгда за наиме грађане. Тарде дриса Знову, возвратисе у Родителе своме ов Велики Кикинди, и молдше ихе да ов ему пјати пенгреи на пјаћ и наук дали. Одговори, Христофор Кенцелац, Сенатор, не итеи многде З тарех форинтаи, даде ему рече: се любезный сине мой, елмиз итеи, исе тебе даю, и содрах тоје благосло-веніе мое: шеди, исгоани расланіе тгое, научиси, и Вди-ми расли на сагросги моеј, и где Вдеши, дриги, да аще поспоиш, еще пенгреи пошиљати; аще ли не поспоиш, изгоси-ми, и ини помоиш З дрвсих, наипаче З пребогалати Сга. Приеми З форинтаи, и Вдиде у Родителеј ради, и до-шедше слеђ проли, етси лета, и Виде ј ове ов Горнји Угрија, ов граду Кестарту, и изобрете ј ниноего Јоанна Сабинаи Лутеранскаго Исповедника и учителе грамма-тики

[11] Мала празнина у рукопису.

тіи, человѣка, сербски и читати и писати добрѣ утѣшаетъ,
бывше бо Секретарь у Грешлипи Бива Карлшадскаго,
тарое учитель въ Новомъ Садѣ, и тамо научиц сербско-
мѣ дѣлъ. Сей Іванъ пріиде его въ домъ свой чело-
вѣколюбіе ради, и толикій трудъ показуетъ, бѣ-
на чрезъ тоя удѣленные трудъ и разносовѣ-
ю, дѣло да въ единомъ лѣтѣ, до шестаго школы доспѣ-
и въ наукахъ таке вскорѣ юношей преуспѣяше. И-
гончавъ тамо шестаго школы, пріиде въ Порядокъ и
Ѳ предѣлъ единого лѣта въ наукахъ, Ѳиде въ Шапронъ,
Тамо три лѣта, учц другіи дѣти, сами науки слы-
шаше, и потомъ Ѳанасіа и Алексіа Карамалинъ
пробаи, и тамо дѣтей, Ѳиде сиповъ Моравъ и
Поленъ, многіи грады посѣщая на тѣмъ тѣхъ, въ
Данцигъ, и Ѳиде Вѣлъ въ Рисъ, и изъ Риги въ Пе-
тербургъ. Тамо ходатайствомъ Ѳедора
Іванновича Ѳ Міріево Колегіалнаго Совѣтника,
и иногда тамошняго прѣда нормальныхъ
Школъ Ѳіренатора, пріятелъ бывъ въ Але-
ксандроневскій Маѣстръ въ Семинаріи, и Ѳ Ар-
хіепископа и Митрополита Петербургскаго
и Новогородскаго, Гавриила, единого лѣта и осмь
мѣсяцъ подъ благодѣяніемъ Бога и ученіе
Окончавъ тамо богословіе, и многіи грады по-
бывъ, предрекъ глаголанію мудрости, видѣ

Шведскій

Шведскій, принцъ Данскій, дочь Британскій, поставши Галліи
и дошедши пешкомъ до Гамбурга, пріиде въ Градъ Халлъ,
и въ Университетъ два и полъ лѣта пребывая, изучила
философіи, Права, и иныя науки, и возвратилися Свѣтлѣ
скоро въ Саксоніи, Тюрингіи и Австріи, пріиде 794 лѣта
Сентября 5 въ свое отечество, гдѣ родители,
братія и сродницы есть неизнаемы. Пребывши въ Б:
Кенигсбергѣ до 1 Марта 796 лѣта, между тѣмъ почти преме=
ненъ посланъ бысть Ѳ. Ѳ. обществомъ Кенигсбергскаго Дими=
трия скорое посолъ ихъ въ Вѣнну къ царствующему
государю Императору и Принцессѣ ихъ невѣстѣ,
и исходатайствовалъ Комиссію, яко въ Димитрию
пріиде, и тщетно обѣщ услышавши, мнѣ благодѣ=
ніи Димитрию на его новоявленіе, паче Вѣдре въ
Вѣнну къ Архіерею Тельмишарскому, и при царской
Канцеляріи Секретарь и царствующей Сотвенной Единъ
Петръ Ѳ Петровичъ, яко два лѣта скоро къ себѣ
призываніе его, дабы монашескій чинъ пріемлетъ, и
склонносъ къ томъ, дне 28 Дня 796 лѣта на Вознесеніе
Дне въ Греческой церкви въ Вѣнну, Брата Вознесенія Христо=
ва въ Полдіакона Архіереемъ Петромъ Ѳ Петровичъ
произведенъ, а 8 Дня Іюня лѣта, въ Вѣдню на Сше=
ствіе Святаго Духа, Архіереемъ Вѣдительнымъ Единомъ
Антоніемъ Ѳ Поповичъ, въ Діакона и Архідіакона
рукоположенъ бысть. По семъ пріиде въ Тельмишаръ

въ

въ Архіереемъ Петромъ Б. Петровичемъ, и просвѣщаше
въ Темишварѣ два Мѣсяца, отъ Видоша въ Вісеннѣ,
и тамо оно въ двѣхъ Резерводи Єдина Петровича
пасалиціи, отъ въ Сарайскихъ, скорее въ домаш-
нихъ двѣхъ Єдинъ Петровичъ содѣлана отпасаше
и упразнюшесь. 1798го Августа 1го возвратиреш
съ Єдиномъ Петровичемъ въ Темишваръ, где єсть
контра правленіе Консисторіалныхъ, Сарайскихъ,
и домашнихъ двѣхъ, и скорее єсть одишли перенесе
въ Боравленіе тамошнихъ двѣхъ дати, 18го Генваріи
798. Лѣта посвященъ сопричаенъ и рѣноалоренъ
бысть въ Іеромонаха и Маіоръ Сайаго Селиноѣ
Храма
ченина Георгія, Архіереемъ Бермачиемъ, Єдиномъ
Іосифомъ Іванновичемъ Б. Шенасенемъ, въ Соборѣ
Маіоръ. Потомъ же Лѣта, 26го Февраріи въ
Катедралнѣ Церкви Темишаренѣ, произведенъ
бысть Архіереемъ Єдиномъ Петромъ Б. Петровичемъ,
въ Архімандрита Обители Сайаго Георгія, и 8го
Маетаріи 798го Єдиномъ Протоіереемъ Іеромонахомъ Се-
лишаренишемъ Іоанномъ Б. Шибовъ, Кирилломъ
Радоалеличемъ парохомъ Фабричиемъ, и Єдиномъ
Стеаномъ Петровичемъ Консисторіалнимъ Офи-
ціаломъ въ Маіоръ посвященъ, за Архімандрита
іеклашенъ и Єпиталіранъ, присвѣтствующимъ

Єдинъ

Ігуменъ Іисифъ Кардонъ Сакасировъ и Краснорѣчивый Лебедевъ, которые
Ѳ. Старанны слѣдствіи отъ Архимандрита Кониліа на Ко-
ненедъ учрежденныя Комиссіи отъ Его Ексцеленцы,
Ігумена Архіепископа и Митрополита Сергія Страгородскаго
Ѳ. Кипаринъ произведенію сего отъ Архимандрита несо-
дѣянныхъ, и Іеромонахомъ Іоасафомъ обвиненъ, наипаче Анфимій
Петровичъ Исаевъ тотъ старостствующій и теперь
уволенный отъ нихъ сопротивникъ, до 1803-го лѣта отъ
не разграниченія имѣнія Архимандрилскаго сего, понеже
сатотъ Монархъ приводимое Іеромонахомъ отъ имени его
прошеніе сего обнаруженіемъ, еже Градскомъ Архіерею
Игумену Павлу Ѳ. Августовичу на изслѣдованіе предано
было, и еже первый на него, многіи труды добросовѣстно
до сего его отъ Матери Святаго Георгія дружны, и отъ Архи-
епископа, ни на Консисторіи претерпѣвшаго и посла-
на могъ, обаче и онъ Ѳ. своей стороны ничтоже пре-
непрестъ, еже по изгнаніи и отъ, заключенія его отъ
постриженности его слѣдствіе, и отъ того преграды
болѣе Ѳ. дѣлъ сотворенныхъ такаго обстоятельнаго
не сознаніе, помянутаго Градскаго Архіерея предо-
ма, и еже всемилостивѣйшаго двора на разграниченіе посла.
Всемилостивѣйшій Монархъ ниже непитомъ его, совер-
шенно изгнанда, и отъ Матери Святаго Георгія пали
несъ его, повелѣ, еже чрезъ самаго Архіерея а Ге-
нимиарсиаго Игумена Сергіяна Ѳ. Августовича,
1803.

еже горѣ рѣчено, сбыстеу

ЛИТЕРАТУРА

Грубић, Александар, Јовановић, Миодраг. Павле Кенђелац (1766–1834) у: Ђорђевић, Владан (ур.). *Живот и дело српских научника*, књ. 12, Београд: Српска академија наука и уметности, 2010: 1–69.

Зеремски, Иларион. „Школовање архим. Павла Кенгелца", *Летопис Матице српске*, књ. 313, Нови Сад, 1927: 358–363.

Костић, Мита. „Темишварски епископ Петар Петровић по књигама његове библиотеке", *Гласник Историског друштва у Новом Саду*, књ. VIII, св. 3, Нови Сад, 1935.

Костић, Слободан прота, *Богословски течај у Темишвару 1800. године*, Темишвар, 1926: 10.

Момировић, Петар. *Стари српски записи и натписи из Војводине*, књ. III, Нови Сад: Матица српска, 1996; 331, запис 5455.

Радојчић, Никола. „Кенгелац Павао" у: Станоје Станојевић (ур.). *Народна енциклопедија српско-хрватско-словеначка, књ. II. И–М*, Загреб: Библиографски завод д.д.: 290.

Рајковић, Ђорђе. „Павао Кенђелац. Биографско-књижевна слика", *Летопис Матице српске*, књ. 124, Нови Сад, 1880: 45–57.

AUTOBIOGRAPHY OF ARCHIMANDRITE PAVLE (KENGELAC)

by

Stevan Bugarski
Retired engineer, writer, historiographer
Timişoara
adrianasida@yahoo.com

SUMMARY: The work presents a holograph manuscript, untitled in original, of archimadrite Pavle (Kengelac), generally referred to in litterature as *Autobiography.* A copy of the manuscript was mentioned in a work of bishop Ilarion (Zeremski) in 1927, while some authors were claiming that its original was lost. Identified in a register of St. George monastery on Bârzava and currently kept, under the inventory number 2933, in the library of the Serbian Orthodox Bishopric in Timişoara, the manuscript is offered here in transcription, illustrated with facsimiles. It still remains possible that writers, claiming that *Autobiography* was lost, had in mind manuscripts other than the one transcribed here.

KEYWORDS: Pavle Kengelac, Kikinda, St. George monastery on Bârzava, Autobiography, The Study of Nature

UDC 329.18(091)

Constantin Iordachi (editor): *Comparative fascist studies: New perspectives*, Routledge, Taylor and Francis group, London – New York 2010

У оквиру едиције „Ревизије историје" (Rewriting histories), посвећене новим тумачењима значајних историографских тема попут Холокауста, узрока Хладног рата или краха комунистичког блока, велика издавачка корпорација „Ратлиџ, Тејлор и Френсис" објавила је тематски зборник радова *Упоредне студије фашизма: Нове перспективе*, који је уредио Константин Јордачи. Намера приређивача била је да у оквиру једне публикације понуди читаоцима пресек најзначајнијих и најактуелнијих истраживања посвећених проблематици фашизма, а посебно изузетно сложеном питању дефинисања ове политичке идеологије и њеним историјским контекстима. Јордачи је у уводном тексту на преко 40 страница представио историјат научног проучавања фашизма, описујући истраживачке тенденције у прошлости и данас актуелне теме, пре свега проблем дефинисања тзв. „фашистичког минимума", тј. минималних услова потребних да се неки политички покрет или идеологија окарактеришу као фашистички. Након уводног текста приређивача, у зборнику је презентовано 14 радова, груписаних и контекстуализованих у три тематске целине.

Прва од њих носи назив „Дефинисање генеричког фашизма: Нови консензус?" и садржи шест текстова посвећених дефиницији појмова фашизам, генерички фашизам и фашистички минимум. Текст који отвара ово поглавље је рад истакнутог израелског историчара Зива Стернхела (Zeev Sternhell), једноставно насловљен: „Фашизам". У врло сажетој форми (рад је заправо преузета енциклопедијска одредница из *The Blackwell Encyclopedia of Political Thought*, Oxford 1987) Стернхел дефинише фашизам као идеологију, покрет и режим, дајући му паневропски контекст. Корене фашизма налази у синтези органског национализма и антимарксистичког социјализма, праћену негацијом либералних тековина. Знатно опширнији у елаборацији узрока и генезе фашизма, као и његових значајних елемената, био је Џорџ Л. Мосе (George L. Mosse) у свом раду „Ка општој теорији фашизма". За разлику од већине аутора који су се бавили овим темама, Мосе је у фокус свог истраживања ставио фашистичку културу, тоталитарни карактер фашистичке свакодневице и покушао да у историјским изворима нађе „поглед изнутра", тј. реалистичну перцепцију овог ауторитарног система од стране сведока и учесника у самим догађајима. Његов закључак био је да је фашизам по својој природи вид национализма, али са револуционарним карактером. Ипак, инсистирао је на признавању особености свих фашизму сродних покрета у Европи, поредећи Мусолинијеву Италију са Франковом Шпанијом, или личности Мусолинија и Хитлера и истичући разлике. Управо су ове идеолошке и историјске особености фашистичких и профашистичких покрета у Европи међуратног периода биле у средишту истраживања Стенлија Пејна (Stanley G. Payne), чији је рад „Фашизам: радна верзија дефиниције" прештампан у овом зборнику (реч је о поновно објављеном уводном поглављу монографије *A History of Fascism 1919–1945*, Routledge 1995). Указујући на идеолошко посматрање овог проблема у прошлости, Пејн критикује праксу у којој су, приликом компаративног изучавања, код свих екстремнодесничарских покрета међуратне Европе истицане њихове сличности, док су особености занемариване. Речи критике Пејн упућује и на рачун „фашистичког минимума" од шест тачака који је у науку увео Ернст Нолте (Ernst Nolte), а који се у оквирима српске историографије и политикологије и даље сматра полазном основом за вредновање неког политичког покрета. Сличан став изражава и у случају данас веома актуелне „палингенетичке" (негде и: „палингенеричке") теорије фашизма, коју је науци представио Роџер Грифин (Roger Griffin), а чија би доследна примена међу фашистичке покрете сврстала и неколико левичарских, као и већи број конзервативно-националистичких

политичких покрета. Уместо јединствене дефиниције фашизма Пејн нуди „аналитичко оруђе" у виду трослојне типолошке дескрипције фашизма. Она се састоји од: а) идеологије и циљева; б) фашистичких негација; в) стила и организације покрета. Примена ове методе у компаративном изучавању екстремнодесничарских покрета међуратне Европе омогућује знатно бољу и прецизнију диференцијацију. У објављеном раду је, према извршеној класификацији, дат и преглед по државама: као фашистички покрет у Шпанији означена је једино Фаланга, док су карлисти и „Renovacion Espanola" означени као „радикалнодесничарски", а CEDA као конзервативнодесничарски покрет. У случају Краљевине Југославије, као једини фашистички покрет означене су усташе, као радикалнодесничарски Збор и ОРЈУНА, док су режим краља Александра и ЈРЗ Милана Стојадиновића сврстани у конзервативнодесничарске покрете.

Рад Роџера Грифина (Roger Griffin) „Фашизам: општи увод" представља прештампано уводно поглавље зборника радова *Фашизам*, објављеног у Оксфорду 1995. године. У њему аутор сажето приказује историју изучавања фашизма и указује на значајне елементе ове идеологије и режима, нудећи палингенетичку/палингенеричку теорију фашизма као привремено решење проблема дефинисања овог појма. У оквиру првог поглавља зборника радова *Упоредне студије фашизма: Нове перспективе* објављен је још један рад Р. Грифина: „Првенство културе: растући консензус унутар фашистичких студија". У фокусу овог кратког текста налази се расправа око могућег академског консензуса, према којем је природа фашизма ултранационалистичка и револуционарна. На овај рад се тематски надовезује текст Роџера Итвела (Roger Eatwell) „Природа генеричког фашизма: фашистички минимум и фашистичка матрица". Трагајући за најадекватнијим начином дефинисања и класификације фашизма, аутор је академској заједници понудио свој методолошки модел, који се састоји из опште дефиниције фашизма и „спектралног модела" од четири елемента (1. историје, 2. геополитичког контекста, 3. политичке економије и 4. вођства и организације активизма, партије и пропаганде). Рад садржи и детаљне аналитичке осврте на све битне елементе фашистичке идеологије и друштва, чиме на сасвим адекватан начин заокружује прво поглавље овог зборника.

Друго поглавље зборника радова носи назив „Историјски фашизам: међунационална поређења". Први рад у овом поглављу је текст америчког историчара Роберта Пакстона (Robert O. Paxton) „Пет ступњева фашизма". У њему аутор представља свој модел посматрања еволуције фашизма кроз пет ступњева: 1) настајање фашистичких покрета; 2) њихов преображај у политичке покрете и значајне политичке факторе у својим срединама; 3) успон на власт; 4) период владавине покрета и 5) период „смрти" покрета, услед радикализације или ентропије. Овај методолошки приступ је у раду поткрепљен примерима из историје бројних профашистичких и фашистичких покрета. На њега се надовезује текст Мајкла Мана (Michael Mann) „Фашисти", у коме аутор пореди природу и појавне облике фашизма код пет европских народа: Италијана, Немаца, Мађара, Румуна и Шпанаца. Рад Аристотела Калиса (Aristotle A. Kallis) „Фашистички модел режима: типологија" посвећен је компаративној анализи фашистичких режима међуратне Европе. У центру истраживања су идеологија, политичка консолидација, политика на власти и планови за дугорочну промену друштва, као основни елементи деловања фашистичких режима, а посебно је истакнут проблем њихове диференцијације од других ауторитарних режима, услед бројних заједничких особина. Сложеност овог проблема дотакнута је и у раду Јана Кершоа (Ian Kershaw) „Хитлер и посебност нацизма". У овом тексту Кершо (иначе аутор неколико значајних монографија о Адолфу Хитлеру) објашњава особеност нацистичког система комбинацијом историјских околности, „структурних снага" (пре свега немачке политичке културе и милитаристичке традиције) и личности самог Хитлера.

„Фашизам као тоталитаризам и политичка религија" назив је трећег поглавља. Отвара га истакнути италијански историчар Емилио Ђентиле (Emilio Gentile) радом „Сакрализација политике: дефиниције, интерпретације и рефлексије везане за питање секуларне религије и тоталитаризма". Текст је посвећен сложеном односу између религије и тоталитаризма, посебно стварању тзв. „тоталитарних религија", тј. митологизацији политичких покрета, њихове историје и вођа. Велику пажњу коју је Ђентилеов текст изазвао у научној јавности Јордачи је пренео и у свој зборник, објављивањем текста Роџера Грифина „Импликације Ђентилеове екуменске теорије политичке религије на студије екстремизма", у коме се махом расправља о проширењу дефиниције појма „политичка религија". Овом темом се, превасходно у контексту нацизма, бави и Ричард Стајгман-Гал (Richard Steigman-Gall)

у свом тексту „Нацизам и оживљавање теорије политичке религије". Посматрајући нацистичку идеологију и друштво, аутор истиче бројне примере митологизације, изградње култа личности и свеприсутности политике у свакодневном животу, дефинишући нацизам као par excellence политичку религију. Последњи рад у овом зборнику дело је приређивача Константина Јордачија: „Божији ратници: романтичарска палингенеза, милитаризам и фашизам у модерној Румунији". Вишеслојном анализом „Гвоздене гарде" (Гарде Светог архангела Михаила) Јордачи приказује кључне идеолошке елементе у румунском фашизму и ултранационализму: романтичарски доживљај историје, особени православни мистицизам са истакнутим местом Св. архангела Михаила, сакрализацију политике, милитаризацију и конзервативизам друштва. Због свог обима и информативности, овај рад представља квалитетну историју румунског фашизма у малом и свакако је вредан допринос компаративном изучавању фашизма.

Зборник радова *Упоредне студије фашизма: Нове перспективе* објављен је у целини на енглеском језику. Сваки рад праћен је екстензивним списком литературе и информацијом о аутору, а зборник садржи и регистар појмова и личних имена. Избором тема и укључивањем најистакнутијих аутора из различитих области проучавања фашизма Константин Јордачи је успео да на једном месту понуди академској заједници скуп емпиријских сазнања и методолошких приступа велике научне вредности. Читањем зборника радова *Упоредне студије фашизма: Нове перспективе* уочавају се све сложености проблема дефинисања и терминолошког одређења фашизма, али се може приметити и велики истраживачки напор који се већ деценијама улаже у унапређење методолошких оквира и успостављање релативног научног консензуса по том питању. Било да је реч о историографском, социолошком или политиколошком истраживању фашизма, овај зборник радова морао би да постане незаобилазан фактор и полазна основа даљих проучавања.

Александар Стојановић

UDC 321.64:929 Hitler A.

Егзорцизам Хитлера или окупација и денацификација Немачке (Frederick Taylor, *Exorcising Hitler. The occupation and denazification of Germany*, Bloomsbury Publishing Plc, London, 2012)

На који начин су Немци видели окупацију Немачке? Какве су биле њихове реакције на процес денацификације, који је био на различите начине спровођен у четири окупационе зоне? Шта су савезници видели као приоритете у управљању окупираном Немачком? Да ли је свим савезничким државама денацификација била приоритет? Фредерик Тејлор, аутор ове књиге, нуди нам потенцијалне одговоре на ова питања. Комбинацијом истраживања изворне грађе, сакупљања исказа сведока тог времена и дневника које су оставили за собом и, наравно, коришћењем стручне литературе, Тејлор покушава да демистификује овај процес денацификације, често виђен као идеалан пример суочавања са прошлошћу. Приказивањем денацификације из перспективе људи који су били њени актери и савременици – било да су победници у рату или поражени, они који доносе одлуке или они на које те одлуке директно утичу – аутор даје лице овом процесу. Међутим, то свакако не би било довољно да се на правилан начин схвати овај подухват „прочишћења" Немачке. Лична сведочанства су увек смештена у шири историјски контекст света и Европе након рата, у периоду од 1945. до 1947. године. Без датог историјског контекста у коме се одвија овај својеврсни „егзорцизам Хитлера", правилно разумевање овог периода било би немогуће, што Тејлор врло добро схвата.

Прво, капитално дело овог историчара са Оксфорда, посвећено контроверзном савезничком бомбардовању Дрездена, даје нам добру представу о томе шта је предмет интересовања Фредерика Тејлора. Контроверзне теме, које су често гледане из једног угла или често стављање ван контекста, су оно што представља тему Тејлорових књига. Без жеље да врши ревизију историје или да релативизује тежину појединих догађаја из Другог светског рата, Фредерик Тејлор се и у својој последњој књизи, која се тиче

денацификације Немачке, потрудио да дâ приказ овог процеса из више углова. На тај начин, сем што демистификује денацификацију, аутор даје читаоцу на увид читаву палету перспектива овог процеса. Од плана Моргентауа да Немачку врати у доба пред-индустријског развоја, до Маршаловог плана који ће подстаћи невероватан немачки опоравак након 1947. године; од Нирнбершког процеса до чувених „Упитника" (*Fragebogen*) којима се утврђивала нацистичка прошлост немачког народа у америчкој окупационој зони; од „хоризонталне колаборације" или „фратернизације" немачких жена са победницима до хроничне глади која је владала целом Немачком у прве две године окупације; од америчког виђења – преко британског и француског – до руског виђења денацификације; од тога како Савезници виде Немце до тога како Немци виде своје „окупаторе" Фредерик Тејлор даје једну свеобухватну причу која треба читаоцу да обезбеди не само разумевање историјског контекста денацификације већ и увид у животе обичних људи који су били део тог процеса и на које је он утицао.

Сама књига конципирана је тако да читаоцу, кроз тринаест поглавља и једно додатно поглавље, названо пригодно „Епилог: Лечење сном" (*Epilogue: The Sleep Cure*), омогућава да прати судбину Немачке, њених поражених становника и победника који су одређивали њихову судбину, од последњих месеци постојања Трећег Рајха до 1947. године и доношења Маршаловог плана.

Тринаест поглавља, која чине корпус ове књиге, могу бити подељења у мање тематске целине, свака састављена од по неколико поглавља. Прво поглавље, названо пригодно „Улазак у Рајх" (*Into the Reich*), даје читаоцу ширу слику денацификације и ставља је у историјски контекст. Аутор је овде изложио и преглед војних операција на Западном (тзв. Зигфридова линија) и Источном фронту (Источна Пруска и Пољска). Припреме самог Трећег Рајха за неминован пораз и окупацију, егзодус Немаца из Пољске, Чехословачке и Источне Пруске пред надолазећом Црвеном армијом, као и различите судбине немачког становништва у прва два месеца након пораза и окупације Немачке тема су следећа три поглавља. Овде је акценат стављен пре свега на Немачку и Немце, као пораженом народу. Хронолошки гледано, у прва четири поглавља описан је период од октобра 1944. до јула 1945. године.

Друга четири поглавља описују однос Савезника према побеђеним Немцима, који је био више него компликован. Са намером да их казне, силе победнице су морале да се суоче и са потенцијалном хуманитарном катастрофом изазваном глађу међу немачким становништвом, што некима од њих није изгледало као неправедна казна. „Кроз очи победника" (*Through Conqueror's Eyes*), „Глад" (*Hunger*), „Цена" (*The Price*) и „Плен иде победницима" (*To the Victors the Spoils*) су поглавља која спадају у другу тематску целину и осветљавају односе савезничких администрација и војника са једне и немачког становништва са друге стране. Временски гледано, обухвата период од краја 1945. до зиме 1946/47. године.

Последња целина, такође састављена од четири поглавља, ставља нагласак на câм процес „денацификације" и на то како је он виђен у свакој од окупационих зона. Оно на шта аутор даје посебан нагласак су домети овог подухвата, али и контроверзе по питању „прочишћавања" немачког друштва, где је више од осам милиона Немаца припадало или било на неки начин повезано са Национал-социјалистичком немачком радничком партијом (НСДАП). Ова поглавља обухватају исти временски оквир као и претходна четири. Последње поглавље, „Нада" (*Hope*), бави се 1947. годином и наговештајима промене званичне политике Савезника (пре свега САД-а) према немачком народу, у виду Маршаловог плана.

Додатно поглавље, које представља епилог, даје читаоцу увид у оно што ће се са Немачком, разореном и на ивици изумирања од глади, десити након 1949. године и доласка Конрада Аденауера на позицију канцелара тзв. Западне Немачке па све до почетка XXI века. Свакако најзанимљивији део књиге представља избор фотографија које бележе сам улазак Савезника у Трећи Рајх и њихове методе спровођења денацификације, живот обичних људи за време овог периода, али и успостављање послератних немачких држава и њиховог политичког вођства.

Треба нагласити, за све оне који се баве темама које се тичу транзиционе правде – нарочито суочавањем са прошлошћу – књига се не бави експлицитно том темом јер је пре свега дело историчара. Дакле, не постоје читава поглавља која су посвећена суђењима у Нирнбергу и касније, од шездесетих година XX века у Лудвигсбургу, као ни о катарзи немачког народа након турбулентних шездесетих и преиспитивању нацистичке прошлости старих генерација од стране немачке омладине. Ипак, ова књига даје увид у стање у Немачкој, као и у само стање немачког народа непосредно након Другог светског рата. Које су биле њихове основне

људске потребе и какве су биле судбине појединаца? Какве су биле њихове реакције на стварност која се драматично брзо мењала крајем Другог светског рата и у првим годинама након њега? Ово дело омогућава читаоцу, нарочито онима које се баве мировним студијама или транзиционом правдом, да схвати позицију тих људи и да на прави начин разуме како су се одлуке које су доношене у Вашингтону, Москви, Лондону и Паризу рефлектовале на живот грађана послератне Немачке.

Стефан Радојковић

UDC 378(497.11 Beograd)

Новинарска и дипломатска висока школа у Београду 1948–1953. Студија и документи, приредио Драгомир Бонџић, Београд 2013.

Историјом образовних установа углавном су се бавили запослени у тим установама, стручњаци за одређене научне гране, а не историчари. Резултат таквог рада су пригодне споменице, издате поводом одређених јубилеја, које обично не посматрају одређену установу у ширем контексту, већ само доносе основне податке о оснивању и раду установе и низ хронолошких и биографских података. Изузетак од овог правила је последња књига др Драгомира Бонџића, која се надовезује на његове претходне радове који се баве историјом просвете у Србији и Југославији у 20. веку, посебно у његовој другој половини. Питањем Новинарске и дипломатске високе школе у Београду у периоду 1948–1953. аутор се већ раније бавио у истоименом раду објављеном у *Токовима историје* (2007/3). Структуру књиге чине предговор, уводна студија, изабрани документи, разноврсни прилози, резиме, списак коришћених извора и литературе, списак скраћеница, регистар личних имена и белешка о приређивачу.

У детаљној уводној студији (9–61) аутор је обрадио све релевантне аспекте у вези са оснивањем, радом и укидањем ове савезне установе факултетског ранга. Идеју и основне смернице за оснивање Школе дао је Агитпроп ЦК КПЈ маја 1948, при чему је она замишљена као „установа у којој ће чланови Партије стицати стручна знања и општу културу за бављење новинарством и дипломатијом, али и продубљивати марксистичко образовање и учвршћивати оданост режиму". Рад Школе су од почетка пратили бројни проблеми – недостатак простора и наставног кадра, проблеми са наставним планом који је више пута мењан и дорађиван, недостатак уџбеника и литературе. Обрађени су и услови и начин пријема у Школу, стипендирање и стандард студената, смештај у студентским домовима, предавања гостујућих професора, обавезна пракса у току лета за студенте новинарског одсека, као и низ ваннаставних активности које се односе на друштвени, културни, забавни и спортски живот студената. Такође, аутор је дужну пажњу посветио партијској организацији (водила је рачуна о свим сегментима живота и рада студената и наставника), различитим облицима недисциплине, проблемима у вези са Информбироом (истрази над студентима и спроведеним мерама), критици рада партијске организације и њеном распуштању, укидању Школе (због „политичких проблема", распуштања партијске организације, сталних организационих и кадровских проблема), питању статуса студената и семинарским радовима. На крају су наведене биографије појединих студената који су касније изградили успешне каријере, као и имена оних који су својом делатношћу оставили виднијег трага у новинарству и дипломатији. Уводна студија је употпуњена низом статистичких података и прегледним табелама (број студената, њихова полна структура, републичка припадност, социјално порекло).

Централни део књиге представљају „Документа" (63–317). Реч је о 260 докумената који се хронолошки односе на период од средине маја 1948, почевши од планова о оснивању и раду Школе, до фебруара 1953. када је Школа престала са радом. Документи су највећим делом из фонда саме Школе који се налази у Архиву Југославије, али има и оних који су из осталих релевантних фондова Архива Југославије, Историјског архива Београда и Дипломатског архива Министарства спољних послова Србије. Реч је о различитим типовима докумената: извешта-

јима, записницима, наставним плановима, писмима, дописима, уредбама, конкурсима, огласима, решењима, обавештењима, молбама, правилницима, партијским карактеристикама појединих личности, биографијама, мишљењима о појединим личностима, различитим уговорима, предлозима, изјавама, дипломама и уверењима. По речима самог аутора, изабрани документи „најбоље осликавају намере оснивача, ток рада, тешкоће у раду, живот и рад студената, улогу Партије, политичке проблеме, укидање и завршетак рада Школе". Поред ствари које се односе на рад Школе, изабрани документи су својеврсно сведочанство о једном времену – о великом недостатку просторија за предавање и становање услед ратних разарања и великог прилива становништва у Београд; о већем броју болесних студената, због лоших услова живота и пропуста приликом здравствених прегледа, па чак и о једном смртном случају; о појединим наставницима који нису имали „формалне наставничке квалификације", већ су знања стицали самосталним радом и део свог радног века провели као предавачи интернационалних школа за образовање комунистичких кадрова у Москви, а део, следећи партијске директиве, по различитим европским престоницама, па и у „интербригадама" за време Грађанског рата у Шпанији; о удаљавању наставника из Школе због „шовинистичких" изјава (исмевање односа Црногораца према раду). На одређени начин ово време нам приближава и коришћена терминологија и фразе које се срећу у документима („интелектуалчић, београдски фрајер, недовољно политички зрео", „потпуно политички успаван (фискултурник)", „типичан малограђанин 'пургер'", „ситнобуржоаског порекла", иронично „може друже, како су могли наши борци од 1941", или називи за оне који имају „здрав и оштар критеријум": „линијаш", „типични сремски руководилац"). Међу најинтересантнија сведочанства спадају она која се односе на сукоб Југославије и Информбироа, односно Совјетског Савеза. Овај важан догађај, који је имао значајне спољнополитичке и унутрашњополитичке импликације за социјалистичку Југославију, одразио се и на рад НДВШ јер је „настрано гледање" на сукоб имао већи број студената. Спроведена истрага резултирала је искључењем студената из НДВШ и Партије, али и затворским казнама (одласком на „друштвено-поправни рад"). У документима срећемо изјаве, саслушања, пријаве, одлуке о искључењу из даљег школовања, молбе за повратак на школовање оних који су „ревидирали" своје ставове и карактеристике појединих студената. Из докумената се види да су пријатељи, па и рођаци, пријављивали једни друге, да су одређени лични разлози („лична мржња") имали удела у некима од пријава, да су у појединим изјавама оптужбама ствари биле „хиперболисане". Може се видети како су текла разматрања одређених „случајева", како се „ревидирају" ставови, као и спектар ставова (и у оквиру њих различите нијансе) студената према Резолуцији – од оних који су били чврсто убеђени у исправност ставова КПЈ, преко оних који су се колебали, до оних који су подржавали ставове изнете у Резолуцији. У склопу питања која се односе на сукоб са ИБ-ом интересантни су и критички ставови појединих студената према раскошном животу руководилаца, низ замерки на рачун унутрашњополитичких мера, као и вицеви који су причани „на рачун Партије и Владе", „на рачун социјализма и друга Тита" („виц о оркестру у коме свирају Труман, Черчил, Стаљин и Тито, који свира 'мало тамо-мало овамо'", „виц о животном стандарду, по коме је друг Кидрич добио брух подижући животни стандард у нашој земљи"). Праћење питања на која се односе изабрани документи приближено је читаоцу корисним и стручно сачињеним напоменама.

Презентована документа и податке о раду школе употпуњавају прилози који се налазе на крају књиге. У првом прилогу – „Наставно особље и службеници НДВШ 1948–1953" (319–348) – дата су имена са основним подацима из живота и рада, а посебно рада на НДВШ, сталних и хонорарних наставника и руководилаца школе, као и списак имена техничког особља (укупно око 130 особа). За истакнутије појединце дате су и краће биографије. Недостатак наставног особља био је највећи проблем током рада Школе. Мали део наставног особља чинили су стални наставници, док је већина наставника ангажована хонорарно, и то из редова професора осталих факултета Београдског универзитета и стручњака из разних државних, привредних и научних установа. Овом приликом, илустрације ради, поменућемо само неке од истакнутијих личности које су предавале на НДВШ: Милан Бартош, Јован Ђорђевић, Војислав Ђурић, Борис Зихерл, Душан Недељковић, Перо Слијепчевић, Радивој Увалић, Душан Тимотијевић (професор и декан) и Никола Чобељић.

У другом прилогу, „Студенти који су дипломирали на НДВШ 1952/53" (349–392), дата су имена са основним биографским подацима и подацима о студирању и дипло-

мирању 205 дипломираних студената. Међу свршеним студентима налази се више личности који су својом делатношћу у дипломатији, новинарству, публицистици и науци оставили видан траг: Љубиша Адамовић, Милан Булајић, Сава Живанов, Живорад Ковачевић, Александар Ненадовић, Иванка Бешевић Борели и многи други. Није наодмет поменути и неке од оних који нису стигли да дипломирају на НДВШ због укидања Школе (Владимир Булатовић Виб) или избацивања „због непријатељског рада" (Југ Гризељ), као ни неке од оних који су из различитих разлога самостално напустили студије (Душан Радовић, Хајрудин Крвавац, Мирослав Печујлић, Јанко Плетерски, Душан Бибер). О статусу који је Школа требало да има на одређени начин говори и то што су се међу њеним полазницима налазили и блиски рођаци појединих истакнутих личности, на пример – млађи брат Милована Ђиласа, Аким, или ћерка Ота Бихаљи Мерина, Мирјана.

У „Фото прилозима" (393–408) налазе се факсимили појединих докумената која се односе на оснивање, рад и гашење НДВШ, као и печати Школе и институција које су биле за њу надлежне, потписи руководилаца Школе, насловне стране уџбеника, исечци из штампе који се односе на Школу и слике појединих личности које су на различите начине биле везане за Школу.

Структура књиге, квалитет уводне студије, избор докумената и разноврсних прилога, као и стручно урађене напомене омогућавају да се тема из наслова књиге свеобухватно сагледа. Оснивање и рад НДВШ били су озбиљан покушај да се створи високошколска установа која ће давати стручне кадрове за дипломатију и новинарство. Овај покушај сударио се са низом објективних тешкоћа, али сама чињеница да се међу 205 дипломираних студената налази више оних који су оставили видљивог трага у својим професијама говори о томе да је дао одређене резултате. После укидања НДВШ кадрови за дипломатију и новинарство су, као и пре њеног оснивања, налажени међу свршеним студентима друштвених факултета (пре свега Правног, Економског и Филозофског факултета), који би прошли додатну обуку и усавршавање кроз праксу. Међутим, идеја о оснивању високошколске установе у којој би се формирали кадрови за новинарство и дипломатију наставила је да живи и током 50-их, да би се почетком 60-их реализовала оснивањем Високе школе политичких наука (будући Факулет политичких наука). Додатну вредност књиге, као што је већ поменуто, представља то што изабрани документи, поред делатности саме НДВШ, пружају део слике једног времена, користан за сваког ко се бави наведеним периодом.

Момир Нинковић

UDC 32:929 Tito J. B.

Никита Бондарев, *Загадка Тито. Московские годы Иосипа Броза (1935–1937 гг.)*, Российский институт стратегических исследований, ФИВ, Москва 2012.

Контроверзна личност доживотног југословенског председника, лидера југословенских комуниста и врховног команданта Народноослободилачке војске Југославије у Другом светском рату и југословенске оружане силе у послератном периоду у последње време привлачи све већу пажњу низа истраживача – историчара, политиколога, социолога, новинара и публициста. Посебан део његовог бурног животописа који нарочито интригира како истраживаче тако и широ јавност везан је за период његовог живота и политичког рада пре доласка на чело југословенских комуниста, при чему је изразито интригантна епизода његовог живота која се тиче боравка у Москви између 1935. и 1937. Радило се о бурном времену тешких политичких борби и обрачуна унутар комунистичког покрета, „чистки" у Совјетском Савезу и профилисања стаљинистичког начина вођења како совјетске тако и осталих комунистичких партија. На другој страни, за Јосипа Броза Тита се радило о периоду у коме је он стигао на рад у централни апарат Коминтерне – специфични „штаб светске револуције", како су то истицали комунисти, доласку на чело балканске секције те организације и непосредне припреме за преузимање кормила југословенских комуниста у условима кад је старо

вођство Комунистичке партије Југославије подлегло стаљинистичком погрому и кад се чинило да су југословенски комунисти обезглављени и да им прети нека врста „принудне управе" наметнуте од стране Коминтерне.

Управо та епизода Брозовог живота и рада у међународном комунистичком покрету представља тему студије руског историчара млађе генерације Никите Бондарева, чија је истраживачка пажња усмерена ка изучавању савремене историје некадашњег југословенског простора и совјетске политике на Балкану током XX века. Задатак који је Бондарев пред себе поставио није био нимало лак. Сама конспиративна природа комунистичког покрета, дух Стаљинове епохе у којој се бележило само оно што се морало забележити, а у страху од репресије криле импресије, ставови и размишљања, али и политика чувања и пружања истраживачима на увид докумената који се налазе у руским архивима наметнули су пред аутора низ проблема методолошке и хеуристичке природе, непрестано постављајући пред читаоце питање: У којој и каквој мери су аутору били доступни релевантни историјски извори? Да ли је аутор својим огромним трудом и залагањем успео да оствари увид у документацију руских архива, првенствено Руског државног архива социјално-политичке историје, или су пуком административном одлуком важни историјски извори остали ван његовог видокруга?

Студију Никите Бондарева чине увод, три дела, закључак, два прилога, списак извора и литературе и именски регистар. У самом уводном делу аутор истиче свој приступ теми и најављује правце будуће анализе и нарације. Први део се тиче политичких услова и стања у међународном комунистичком покрету средином 30-их година. Тај део садржи краћи осврт на саме узроке, природу и развојни пут међународног комунистичког покрета, детаљан приказ националних и социјалних фактора у Брозовој биографији, као и посебан пасаж о његовој политичкој биографији пре доласка у Совјетски Савез 1935, односно портрет једног комунисте од његовог уласка у комунистичку партију, преко чланства и првих акција у партији до доласка на значајне функције у оквиру југословенске Комунистичке партије.

Други део књиге посвећен је раду Јосипа Броза Тита у Коминтерни током 1935, односно двема упоришним тачкама његовог партијског рада по доласку у Москву – активностима на месту референта балканске секције Коминтерне и учешћу у раду Седмог конгреса Коминтерне, који је својим одлукама утврдио основне правце активности међународног комунистичког покрета током наредне деценије. Трећи део је сликовито назван „У московској илегали" и односи се на кључни период Брозовог боравка у Москви. Пре свега, говори се о Брозовом више него бурном личном животу, односима с бившом супругом и упознавању будуће, о интригантном браку о коме се ћутало у наредним деценијама, проблемима са сином и односу професионалног револуционара према породичном животу. Важно поглавље говори о раду Јосипа Броза Тита у југословенском партијском представништву при Коминтерни. На крају приповедања о московским данима потоњег југословенског председника Бондарев се осврће на питање формирања новог руководства Комунистичке партије Југославије и Брозов одлазак из Москве додирујући тему која у домаћој али и светској историографији изазива опречна тумачења, а везана је за сам начин доласка Броза на руководеће место југословенског комунистичког покрета. У самом закључку аутор сумира резултате свог истраживања, али и истиче отворена питања из Брозове биографије на која још увек није могуће дати поуздане одговоре.

Први прилог представља детаљан осврт на стање историографије о Јосипу Брозу Титу, епохи коју је он својим деловањем несумњиво обележио и догађајима и процесима везаним за историју југословенске државе у времену у коме се он налазио на њеном челу. Аутору се може замерити што значајне делове тог прилога није употребио у предговору књиге, чиме би његов истраживачки напор и резултат добио на квалитету, јасноћи самог исказа и методолошком уобличавању текста књиге. Други прилог доноси више него историографски интригантну причу о различитим публицистичким приказима Брозове личности и писања „жуте штампе" о његовом животу, пореклу и политичком деловању.

Опште узевши, студија Никите Бондарева представља важан допринос истраживању историографски комплексне личности Јосипа Броза Тита и његовог политичког деловања које је судбински одредило историју југословенске државе. Сам приступ теми, начин представљања истраживачких резултата, коришћени извори и литература чине књигу Никите Бондарева незаобилазним штивом истраживача историје Југославије и личности Јосипа Броза Тита.

Александар Живошић

UDC 271.222 (497.11)-725 (497.6)"18"

Боривоје Милошевић, *Православно свештенство у друштвеном развоју Босанске Крајине у другој половини XIX и почетком XX вијека*, Филозофски факултет, Бања Лука 2012.

Боривоје Милошевић је виши асистент на предмету Национална историја од почетка XIX вијека до 1918. године на Одсјеку за историју Филозофског факултета Универзитета у Бањалуци. Написао је више радова и приредио неколико десетина јединица за Енциклопедију Академије наука и умјетности Републике Српске. Књига *Православно свештенство у друштвеном развоју Босанске Крајине у другој половини XIX и почетком XX вијека* је дијелом измијењена и допуњена верзија магистарског рада који је аутор одбранио на Филозофском факултету у Бањалуци јула 2011. Прикупљајући грађу аутор је обавио замашна истраживања у Архиву Босне и Херцеговине у Сарајеву, Архиву Републике Српске у Бањалуци, Архиву Патријаршије СПЦ у Београду.

Српска православна црква у Босни и Херцеговини кроз своју историју је, осим вјерских, имала и обиљежја политичке и културне организације. Национално организовање српског народа у XIX вијеку одвијало се најприје кроз цркву и њене установе, да би тек почетком XX вијека ту улогу преузеле тек стасала интелигенција и политичке странке у повоју. Српски народ у Босни и Херцеговини оличавали су његови свештеници, који су уједно били главни носиоци српских традиција и вијековних тежњи. Аустроугарска окупација измијенила је политички статус покрајина, 28. марта 1880. нова власт је потписала Конвенцију са Васељенском патријаршијом. Аустроугарска управа тим чином стекла је право именовања владика и митрополита и стрпљиво поткопавала цркву и школу, посљедња уточишта народних слобода. Срби су отпочели борбу за црквено-школску аутономију, у коју се укључило и свештенство, а која се завршила дјелимичним успјехом 1905. Вјештим манипулисањем новчаним субвенцијама и политичким притисцима власт је успјела да привремено разбије јединство Српске православне цркве и свештенике подијели на „владине" и „народне". Свештенство је такође било изложено сталном католичком прозелитизму, с циљем да се увећа број католика у земљи. У раздобљу од 1914. до 1918. године српско свештенство је по цијену великих људских и материјалних жртава слиједило националне идеале ослобођења и уједињења. У савременој српској историографији ова тема није истраживана у већим научним цијелинама.

Монографија садржи, поред уобичајног „Предговора", „Увода" и „Закључка", девет тематских цијелина: „Бањолучка богословија у националном и културном буђењу Босанске Крајине", „Учешће крајишког свештенства у Босанском устанку 1875–1878. године", „Аустроугарска окупација и промјене у организацији Српске православне цркве у Босни и Херцеговини", „Свештеници у покрету Срба за црквено-школску аутономију", „Оснивање Бањолучко-бихаћке митрополије и први архијереји", „Свештеници у културном и просвјетном животу Босанске Крајине", „Народни живот, навике и обичаји свештенства", „Српска православна црква и свештенство и католичка пропаганда", „Страдање српске православне цркве и свештенства Босанске Крајине у Првом свјетском рату". Ове цјелине су даље, ради прегледности, рашчлањене на низ поднаслова. Монографија представља драгоцјен прилог упознавању историјске улоге Српске православне цркве и требало би да послужи као подстрек да живот и улога православног свештенства постане предмет ширих и детаљнијих истраживања. Пошто је пријавио докторску дисертацију под називом „Православно свештенство у Босни и Херцеговини у аустроугарском раздобљу", аутор ће несумњиво дати свој допринос.

Радован Субић

АУТОРИ У ОВОМ БРОЈУ

СТЕВАН БУГАРСКИ (Српски Семартон [Sânmartinu Sârbesc], Румунија, 1939). Инжењер у пензији, писац, историограф.

Завршио је Српску гимназију у Темишвару, потом је са Педагошког института у Букурешту искључен због „антипартијског и антидржавног става", те због „вербалног деликта" затворен (1958–1962). Дипломирао је на Машинском факултету у Темишвару 1971. Изучава српско културно наслеђе у Румунији. Члан је Управног одбора Матице српске, главни уредник *Темишварског зборника*, сарадник САНУ, члан Савеза писаца Румуније и почасни члан Удружења књижевника Србије. Добитник је награде Савеза писаца Румуније, награде Темишварске филијале Савеза писаца Румуније, те награда „Лаза Костић" (Новосадски сајам књиге), „Гушчије перо" (ПЧЕСА), „Растко Петровић" (Матица исељеника Србије), Pro cultura (Тамишка жупанијска дирекција за културу).

Важнија дела: *По Семартону кроз простор и време*, Букурешт 1982; *Оно што се памти*, Букурешт 1983; *Српско православље у Румунији: Преглед Православне српске епархије темишварске*, Нови Сад 1995; *Манастир Бездин: Прилог за монографију*, Темишвар 1999 (с Љ. Степановим); *Семартонски летописи*, I–II, Темишвар 2004; *Српски ансамбл у Темишвару: Пола века од оснивања*, Темишвар 2004 (с Љ. Степановим); *Књижевни рад проте Слободана Костића*, Темишвар 2006; *Димитрије П. Тирол: Живот и дело*, Темишвар 2007 (с Љ. Степановим); *Завичајна књижевност Срба из Румуније: 1918–1947*, Темишвар 2007; *Lyceum Temesvariense*, Темишвар 2008; *Срби у Темишвару: Мехала*, Темишвар 2008 (с Љ. Степановим); *Историјски и културни споменици Срба у румунском Банату*, Темишвар 2008 (с Љ. Степановим); *Политичке партије Срба у Румунији: 1918–1938*, Темишвар 2008; *Владика Антоније (Нако) епископ темишварски*, Темишвар 2010; *Матични протокол Срба у Барагану*, Темишвар, 2011; *Срби у Темишвару: Град*, Темишвар 2011 (с Љ. Степановим); приредио: *Бећарац*, Букурешт, 1982 (са С. Марковим), *Дневник Саве Текелије* (Нови Сад 1992, 2011).

АЛЕКСАНДРА ВУЛЕТИЋ (1972). Научни сарадник Историјског института САНУ.

Студије историје завршила на Филозофском факултету у Београду (1995, „Видело као извор за политику Српске напредне странке"). Магистрирала 2001 („Породица за време друге владе кнеза Михаила") и одбранила докторску дисертацију 2008 („Брак у Кнежевини Србији"). Област истраживања: друштвена историја Србије у 19. веку, историја породице.

Важнија дела: *Породица у Србији средином 19. века*, Београд 2002; *Између посела и балова: Живот у Србији у 19. веку*, Београд 2005 (с Ј. Мијаиловић).

АЛЕКСАНДАР ЛУКИЋ (Београд, 1985). Истраживач у Институту за новију историју Србије у Београду.

Дипломирао (2009) и мастерирао (2010, „Оснивање Југословенске републиканске странке 1920”) на Одељењу за историју Филозофског факултета у Београду. Област интересовања: Историја југословенске и републиканске идеје у Краљевини СХС/Југославији.

РАДИВОЈ РАДИЋ (Ливно, 1954). Редовни професор Филозофског факултета у Београду и шеф Катедре и семинара за византологију.

Дипломирао је (1980), магистрирао (1985) и докторирао (1991) на Одељењу за историју Филозофског факултета у Београду. Боравио је на вишемесечном научном усавршавању у Атини (1985–1986) и у Центру за византијске студије у Вашингтону (САД, 1997–1997). Предаје Историју Византије и на Филозофском факултету у Бањалуци и Филозофском факултету у Источном Сарајеву (Пале). Гостујући је професор на Православном богословском факултету у Београду. Учествовао је на више међународних научних скупова у земљи и иностранству и до сада је објавио више научних и стручних радова у домаћим и страним часописима. Област научног интересовања: позновизантијска историја и везе између Византије и јужнословенских земаља у касном средњем веку, свакодневни живот у византијском свету. За књигу *Време Јована V Палеолога (1332–1391)* добио је Октобарску награду града Београда за науку (1993). За књигу *Страх у позној Византији, 1180–1453* (I–II) добио је награду „Лаза Костић” на Новосадском сајму књига, награду „Светозар Милетић” за публицистику и награду Вукове задужбине за науку (2000). Члан је редакције часописа *Стари српски Архив* и редакције часописа *Наша прошлост*. Аутор је *Стубова културе* (од 1999).

Важнија дела: *Из Цариграда у српске земље: студије из византијске и српске историје*, Београд 2003; *Срби пре Адама и после њега*, Београд 2003; *Византија: пурпур и пергамент*, Београд 2006; *Цариград: Приче са Босфора*, Београд 2007; *Јован V Палеолог, византијски цар (1341–1391)*, Београд 2008; *Визанитија и Србија*, Београд 2010; *Криза историје: српска историографија и друштвени изазови краја 20. и почетка 21. века*, Београд 2009 (коаутор); *Ромејски свет: Кратка историја свакодневног живота у Византији*, Београд 2012; *Тријумф хришћанства: Константин, Ниш и Милански едикт*, Београд 2013; *Црно столеће: време Јована V Палеолога (1332–1391)*, Београд 2013.

РАДЕ РИСТАНОВИЋ (Београд, 1983). Историчар – мастер.

Дипломирао на Одељењу за историју Филозофског факултета у Источном Сарајеву (2010). Мастерирао на Одељењу за историју Филозофског факултета у Нишу (2013) темом „Акције комунистичких илегалаца у Београду 1941–1942”. Бави се проучавањем тема из Другог светског рата. Уже области научног истраживања су му: отпор у окупираном Београду, колаборационистичке полицијске структуре и свакодневни живот под окупацијом.

Важнија дела: *Акције комунистичких илегалаца у Београду 1941–1942*, Београд 2013.

Зборник Матице српске за историју издаје Матица српска
Излази двапут годишње
Уредништво и администрација: Нови Сад, Улица Матице српске 1
Телефон: (021) 6615798
Proceedings of Matica Srpska for History
Published twice a year
Editorial and publishing office: Novi Sad, 1 Matica Srpska Street
Phone: +381-21/6615798
E-mail: vnikolic@maticasrpska.org.rs
www.maticasrpska.org.rs

Редакција *Зборника Матице српске за историју*
закључила је свеску 86 (2/2012) 18. јула 2013. године
За издавача: доц. др Ђорђе Ђурић
Стручни сарадник Одељења: Владимир М. Николић
Лектор: Мирјана Карановић
Коректор: Владимир М. Николић
Преводилац и лектор резимеа на енглеском језику: Оливера Кривошић
Технички уредник: Вукица Туцаков
Компјутерски слог: Владимир Ватић, ГРАФИТ, Нови Сад
Штампа: САЈНОС, Нови Сад
Тираж: 400

Штампање овог *Зборника* омогућило је
Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије

Припрему за штампу помогао је Владимир Ватић, ГРАФИТ, Нови Сад

CIP – Каталогизација у публикацији
Библиотека Матице српске, Нови Сад

93/94(082)

ЗБОРНИК Матице српске за историју – Proceedings in History / главни и одговорни уредник Војин Дабић. – 1984, 29– . – Нови Сад : Матица српска, 1984 – (Нови Сад : Идеал) . – 24 cm

Два пута годишње. – Резимеи у публикацији су на енглеском и немачком језику. – Штампарије: „Минерва”, Суботица (св 31/1985); Просвета, Нови Сад (од св. 32/1985. до св. 41/1990); Графо-офсет, Нови Сад (од св. 42/1990. до св. 56/1997); Duplex, Нови Сад (од св. 57/1998. до св. 59/60/1999); Прометеј, Нови Сад (од св. 61/62/2000. до св. 65/66/2002); Идеал, Нови Сад (од св. 67/68/2003). – Је наставак: Зборник за историју = ISSN 0350-0489

ISSN 0355-5716

COBISS.SR-ID 7793410